

H.HÜSEYNOVA

**BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ
ONOMASTİK
VAHİDLƏRİN ROLU**

(Dərs vəsaiti)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

H.HÜSEYNOVA

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ
ONOMASTİK
VAHİDLƏRİN ROLU

(dərs vəsaiti)

*ADPU-nun Tədris Metodika Şurasının
3 oktyabr 2016-cı il tarixli iclasının 3 sayılı
qərarına əsasən dərs vəsaiti kimi çap olunur.*

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2017

10470

W 5(2-A₂)7-3597

Redaktor:

prof. Qara Məşədiyev

Rəyçilər:

prof. Nəbi Əsgərov
prof. Roza Eyvazova

HƏCƏR HÜSEYNOVA.

Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu.
ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı 2017, 190 səh.

Kitabda bədii əsərlərin leksik sistemində xüsusi mövqeyə malik olan, xüsusi poetik funksiya daşıyan və yazıçının məqsədlərinin, fikir və ideyalarının xüsusi ifadəçisinə çevrilən onomastik vahidlərin istər nəsr, istərsə də nəzm əsərlərində ifadə etdiyi stilistik mövqedən, ekspressivlikdən bəhs edilir, nəsr və nəzm əsərlərindən götürülmüş nümunələr əsasında şərh edilir.

Kitab ədəbi dil tarixi, yazıçı dili, üslubiyyat məsələləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar, filologiya fakültələrinin müəlimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra bütün sahələrdə: siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni sahələrdə olduğu kimi, elm, təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Məlumdur ki, sovet postməkanına daxil olan "azad" Azərbaycanın tarixində uzun illər bütün sahələrdə saxtalaşdırmalara yol verilmiş, tariximiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız və s. reallıqdan uzaqlaşdırılmışdır. Bu isə, sözsüz ki, indi Azərbaycan alimlərinin, professorlarının, filosoflarının qarşısında bir çox problemlər yaratmış, xalqımızın tarixi, etnogenezi, dili, ədəbiyyatı və digər sahələrdə yenidən araşdırmaların aparılmasına, düzgün qənaətlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bütün bu problemləri həll etmək üçün hələ çox az vaxt keçmişdir. Buna baxmayaraq, bütün sahələrdə irəliləyişlər nəzərə çarpır. Artıq elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə öz sözünü deməlidir.

Azərbaycanın ümummillli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi, fərmanları və xüsusi qayğısı ilə xalqın çox qədim tarixi kökləri olan ədəbiyyatına, mədəni irsinə, tarixinə diqqət artmış, Azərbaycan dilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. İlk dəfə Səfəvilər sarayında dövlət dili elan edilən Azərbaycan dili indi müstəqil respublikamızın, sözün həqiqi mənasında, dövlət dilinə çevrilmişdir.

Dilçiliyin, xüsusilə də onun çox gənc bir şöbəsi olan onomalogiyanın da inkişafı istiqamətində bir çox işlər görülmüş və görülməkdədir.

Xüsusi adları öyrənən onomalogiyanın bütün şöbələrini – antroponimika, toponimika, etnonimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika və ktematonimikanın ayrı-ayrılıqda, bəzən də bütövlükdə bədii mətnlər əsasında, kontekstual cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat əsərlərinin yaranması müsbət qiymətləndirilməlidir.

Xalqımızın qədim tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə bağlı olan bir çox faktları yaşadan onomastik vahidlər yalnız məfhumları adlandırmaqla qalmır, eyni zamanda dilimizin lüğət tərkibini də zənginləşdirir.

Müstəqillik əldə etdiyimiz bir dövrdə milli soykökünə qayıdış milli onomastik vahidlərimizi öyrənmək, yaşatmaq deməkdir. Bu adları öyrənmək üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini öyrənmək, onomastik vahidlərin buradakı mövqeyini, derivatoloji xüsusiyyətlərini və s. məsələləri nəzərdən keçirmək gərəkdir.

Məlum olduğu kimi, onomastik vahidlər mənsub olduğu xalqın tarixini, mədəniyyətini etnoqrafiyasını, dinini, ictimai görüşlərini, inamlarını, bir sözlə bütün keçmişini öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. müxtəlif elm sahələri – tarix, ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, statistika, estetika, biologiya, zoologiya, fizika, astronomiya və s. kimi ictimai və qeyri-ictimai elm sahələri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Xalqımızın tarixini öyrənərkən biz xalqın etnogenezində iştirak etmiş tayfalar haqqında məlumat əldə edirik ki, həmin etnonimlərin də böyük bir hissəsi toponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Gəncə, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan, Muğan, Qəbələ... və s. toponimlər dediklərimizə nümunə ola bilər.

Onomastik leksikanın tədrisi bir çox dilçilik problemlərinin öyrənilməsi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin tarixini, ədəbi dilimizin leksik, qrammatik, semantik sistemini öyrənmək baxımından da onomastik vahidlərin öyrənilməsi vacibdir.

Genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşuna nəzər saldıqda, eləcə də onomastik sistemini araşdırdıqda biz bu dillər arasında ümumi cəhətlərin olduğunu görürük. Bu cəhətdən oğuz qrupu dillərindən olan türk, türkmən, qaqaz dillərinə aid olan xüsusiyyətlərin oxşarlığı daha çoxdur. Onomastik vahidləri linqvistik baxımdan tədqiq etdikdə biz daha çox etnonimlərə əsaslanırıq ki, həmin etnonimlərin də sadaladığımız türk xalqlarının hər birinin tarixində mühüm rol oynadığı tarixi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

I FƏSİL EKSPRESSİV ONOMASTİKA

Elm aləminə məlumdur ki, onomastik vahidlər Azərbaycanca XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Ümumi sözlərin öyrənilmə tarixi isə bundan daha əvvələ (XIX əsrə) aiddir. Xüsusi adların öyrənilməsindən keçən bu vaxt ərzində onomalogiyanın xüsusi bir şöbəsi – poetik onomalogiya da yaranıb formalaşmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində poetik onomalogiyanın tədqiqinin vəziyyəti ilə tanış olmaq məqsədəuyğun olar.

Onomastik sistemin bədii əsərlər əsasında araşdırılması müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Bu artıq bir meyl kimi dilçilikdə özünə daha çox yer tapmaqdadır. Çünki hər bir sənətkarın yaradıcılığında dil qanunauyğunluqlarını, onomastik sistemin hansı səviyyədə mövcudluğunu izləmək mümkündür. Onomastik vahidlərin mənzərəsini konkret bir sənətkarın yaradıcılığında izləmək mühüm məsələdir.

Digər bir istiqamət onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətlərinin hər hansı bir dövrün bir neçə bədii materialı əsasında işlənməsidir. Burada eyni zamanda iki istiqamətə nəzər yetirmək olar; klassik ədəbiyyatda onomastik vahidlər və müasir ədəbiyyatda onomastik vahidlər. Hər iki xətti həm müqayisələrlə, həm də ayrılıqda, daha doğrusu, sinxronik və diaxronik istiqamətdə tədqiq etmək maraqlı nəticələr verir. Şübhəsiz ki, hər bir elmin nəzəri kamilliyinin başlanğıcında

təsviri mərhələ durur. Azərbaycan onomalogiyası da özünün digər elm sahələri kimi təsviri mərhələsini artıq yaşamışdır. Hazırda nəzəri səviyyəli araşdırmalar onomalogiyanın az zaman müddətində böyük uğurlar əldə etdiyini təsdiqləyir. "Poetik onomastika-onomastikanın, üslubiyyəti dilçiliyin ən yeni və hələ çox az tədqiq olunmuş sahələrindəndir".¹ Lakin son dövrlərdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar onomastikaya marağın gücləndiyini göstərir. Burada yazıcının təsviri mövqeyindən tutmuş ta qayə və məqsədinə qədər hamısı özlüyündə əsərin poetik üslubuna təsir edir. Məhz "onomastikanın bu xüsusi bölməsi ədəbiyyatşünaslıqla, ədəbi əsərlərin janrı və növ xüsusiyyətləri, hər bir ictimai dövrə məxsus mədəni həyatın ümumi tendensiyası və s. ilə sıx bağlı olsa da, özünəməxsus tədqiqat prinsipləri və obyekt olan xüsusi linqvistik aspektidir".²

Yazılı ədəbiyyat özlüyündə onomastik mənbədir. Azərbaycanda onomastik vahidlərin işlənmə tarixini bir ardıcılıqla yazılı abidələrdə, qala divarlarında, qəbir daşlarında izləmək mümkündür. Məsələn, Barlıq çayının Selenqa çayına töküldüyü yerdə tapılan Orxon və Yenisey abidələri tək-cə tarixi ədəbi abidə kimi deyil, eyni zamanda dilçilik baxımından da əvəzsizdir. Məşhur türkoqlardan V.Radlovun, P.M.Melioranskinin, S.Y.Malovun və başqalarının bu abidələrlə bağlı apar-

¹ A.Qurbanov. Poetik onomastika. Bakı, 1988, s.56.

² Q.Mustafayeva. Bədii dildə antroponimlərin ekpressivliyi. AOP. Bakı, 1988, s.18.

dığı araşdırmalar türk dil sistemini öyrənmək sahəsində uğurlu addımlardır. Buradakı adlar (Bilgə kağan, İltəris, Yamqar, Gültəkin, Tonyukuk və s.) sadəcə ad olaraq qalmır, eyni zamanda həmin dövrün özü haqqında məlumat verir və bir növ bizim üçün mənbə rolunu oynayır. Bisitun yazılarında Qamuata adı ilə bağlı aparılan araşdırmalar da miladdan öncə VI əsrdə Midiya dövrü vəziyyətini səciyyələndirir. Eyni zamanda Əhəmənilərin hakimiyyəti zamanı yazılmış Bisitun yazıları məhz həmin dövrə qədərki adlar sistemlə bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı onomastik vahidləri öyrənmək sahəsində daha təfərrüatlı mənbədir. Son dövrlərdə dastana artan maraq, onun bütün türk xalqları səviyyəsində 1300 illiyinin qeyd olunması müxtəlif istiqamətli tədqiqatların yaranmasına rəvac verdi, nə vaxtsa görülmək işləri bir qədər də sürətləndirdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları", "Dədə Qorqudla bağlı yer adları", "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər" və onlarca bu tipli müxtəlif səpgili araşdırmalar onomastik vahidlərin işlənmə tarixini, müxtəlif problemlərini araşdırmaq sahəsində atılan addımlardır. Təzkirələr, divanlar da bu sahədə tədqiqata ehtiyacı olan mənbələrdəndir. Məsələn, 1804-cü ildə Əndəlib Qaracadağının tərtib etdiyi yeddi hekayə və müxtəlif digər bədii nümunələrə nəzər yetirək. Oradakı "Qələndərin hekayəti", "Xaspoladın hekayəti", "İbrahimin hekayəti" adı altında verilən hekayətlər onomastik vahidlərin zənginliyi, üslubi imkanlarının genişliyi eti-

barilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada ayrı-ayrı şairlərin, yazıçıların yaradıcılığında onomastik poetikanı, eləcə də digər istiqamətli dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq zərurətə çəvrilir.

Onomastik vahidlərin mövcudluğunu və müəyyən xarakterik cəhətlərini müqayisələrlə öyrənmək özü bir xüsusi üsuldur. Prof.A.Qurbanov yazılı ədəbiyyatda onomastik mənbə olma məsələsindən danışarkən maraqlı bir mülahizə yürüdür: "XII əsrin dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvi özünün "İsgəndərnəmə" poemasında Bərdəni təsvir və tərif edir. Buradan məlum olur ki, Bərdə hələ XII əsrdə ən abad Azərbaycan şəhərlərindən birinin adı olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatçı Bərdə toponiminin yaranma tarixindən bəhs edərkən həmin əsərə istinad edərək onun mənşəyini XII əsrdən əvvəlki dövrdə axtarmalıdır".¹ Bu, çox doğru qənaətdir və bütün araşdırmalarda mühüm xətt kimi izlənməlidir. Eyni zamanda bu tip araşdırmalar sözün etimologiyasını, xalqın etnogenezini müəyyənləşdirmək baxımından da dəyərlidir. N.Gəncəvi yaradıcılığı, eləcə də digər sənətkarların əsərləri dil faktları ilə zəngindir. N.Gəncəvidə "köhnə dastanların qoca ustadı" qənaəti də bu tarixiliyi təsdiqləyir.

Dildə zəngin toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər, etnonim və antroponimlər sistemi vardır. Bu, özlüyündə dil sisteminin tərkib hissə-

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif», 1988, s.98.

sidir, araşdırmalarda da buna bütöv və yarım sistem kimi baxılmalıdır. Tədqiqatçılar onomalogiyada xüsusi adları sistem kimi qəbul edərkən ikili xətt tuturlar. Onların bir qrupu vahid dil sistemi anlayışında dayanırlarsa, digər qrupu onomastikanın özünəməxsus sistem təşkil etməsi qənaətində dururlar. Onomastik vahidlərin poetikası məsələsi bu sistemin dərin laylarına nəzər salmaq, üslubi tərəflərini açmaq üçün gərəklidir. Üslubiyyat bədii ədəbiyyatda çox mühüm məsələdir. Hər hansı yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmədən, onun dəst-xətti haqqında aydın təsəvvür olmadan tutarlı mülahizələr yürütmək olmaz.

Azərbaycan dilçiliyində poetik onomastikanın tədqiqi tarixinə nəzər salmaq məsələnin mahiyyəti üçün aktualdır. Poetik onomastikanın öyrənilmə vəziyyətindən bəhs edən Ə.M.Cavadov burada bir sistemin gözlənilmədiyini vurğulayır. Şübhəsiz ki, onomastik vahidlərin öyrənilməsinə aid söylənilən bu fikir 60-cı illərin münasibətidir. Bu gün də həmin qənaətdə dayanmaq düzgün olmazdı. Çünki artıq Azərbaycan dilçiliyində həmin istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Daha doğrusu, bədii ədəbiyyat onomastika üçün bir mənbə rolunu oynamışdır.

Belə ki, T.İ.Hacıyevin "İnqilabi satirik üslubda xüsusi isimlərin işlənmə xüsusiyyətləri" (1966), Ə.M.Cavadovun isə "Bədii əsərlərdə insan adlarının işlənməsi" (1967) mövzusunda məqalələri poetik onomastika sahəsində atılan ilk addımlar olub. Artıq "Azərbaycan bədii

dilinin üslubiyyatı" (oçerklər)" nəşr olunanda (1970) burada toponimlərin üslubi imkanlarından geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Lakin tədqiqatlar bununla bitmədi. 1975-ci ildə T.Hacıyevin "Satira dili" monoqrafiyası işıq üzü gördü ki, burada tədqiqatçı coğrafi adların, antroponimlərin satirik əsərlərdə kəsb etdiyi üslubi imkanlardan bəhs edir. R.S.Məhərrəmovanın "Sabirin dili" (1976) adlı kitabında isə Sabir yaradıcılığında şəxs və toponimik adların işlənməsindən danışılır. Müəllif bir çox toponimlərin, xüsusən də Bakı oykoniminin Sabirin əsərlərində üç formada işlənməsindən, müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət etməsindən bəhs edir. Əsərdə qoyulan bir çox bədii dil və üslub problemləri XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kontekstində tədqiq olunmuşdur.

50-ci illərdən poetik onomastika sahəsində aparılan tədqiqatların istiqaməti dəyişmişdir. Belə ki, artıq bu mövzular məqalə, tezis və ya monoqrafiyaların bir hissəsi olmaqdan kənara çıxır, onlara daha geniş aspektdən yanaşılır, poetik onomastika namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzusunə çevrilmişdir. Q.H.Mustafayevanın, F.Bağirovanın, D.Əliyevanın, L.Piriyevanın və başqalarının tədqiqatları buna misal ola bilər.

Azərbaycanda onomastikanın bir elm kimi formalaşması prof.A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Bu sahədə onun fəaliyyətinə iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır. Birincisi, birbaşa özünün tədqiqatları, bu problemin öyrənilməsi ilə bağlı apardığı araşdırmalar. İkincisi, onun

onomastika ilə bağlı keçirdiyi respublika səviyyəsində olan konfranslar. Bir qədər təvazökarlıqla demiş olsaq, A.Qurbanov Azərbaycanda onomastikanı formalaşdırdı. Poetik onomastika da bütövlükdə onomastikanın bir hissəsidir və şübhəsiz, ümumi məsələlərə münasibətdə bu problemə toxunmadan, yan keçmək olmaz. Ona görə də poetik onomastikanın tədqiqi vəziyyəti müəyyən mənada onomastikanın tədqiqi vəziyyətinə bağlanır. Bu problemə A.Qurbanov hələ 1985-ci ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" (73, №48) qəzetində özünün konkret münasibətini bildirmişdir. O, eyni zamanda şifahi və yazılı ədəbiyyatda xüsusi adların zənginliyini və öyrənilməsinin zəruriliyini göstərmiş, problemləri daha yaxşı bildiyi üçün bir növ bu sahədə də araşdırmaların başlanğıcını qoymuşdur. Daha doğrusu, düşüncəni həmin yönə istiqamətləndirmişdir. Təxminən bu araşdırmalar eyni adlı monoqrafik əsərin yaranmasına səbəb oldu. Artıq poetik onomastika bugünkü vəziyyətində ondan bir mənbə kimi bəhrələnir.

Xalq düşüncəsində fikrin birbaşa deyil, dolayısı ilə çatdırılması ənənəsi mövcuddur. Bu özünəməxsusluq, yumoristik ton bədii ədəbiyyatda da geniş şəkildə forma kimi istifadə olunur. Xalq düşüncəsində lətifə bu formanın ən maraqlı nümunəsidir. Eləcə də mətbuatda sözün birbaşa deyilməsinin qeyri-mümkün olduğu vaxtda satirik üslub ən yaxşı forma hesab olunmuşdur. Həmin ənənə artıq XX əsrdə satirik mətbuatı formalaşması ilə nəticələndi. Böyük bir yazarlar nəslə satirik deyimin

bütün çalarlarından bəhrələnməklə, bu üslubda yazan sənətkarlar qrupunu formalaşdırdı. Onların zirvəsi kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalı meydana çıxdı. M.Ə.Sabir ədəbi məktəbi yarandı. Sabir yaradıcılığında dil vahidlərinin üslub imkanlarının araşdırılması və eyni zamanda onun yaradıcılığının poetik onomastikası özlüyündə öyrənilməsi vacib olan problemlərdən oldu. Onu da qeyd edək ki, bu üslub özünəməxsusluğunu, satirik şəxsləndirməni XIX əsrin sonlarındakı ictimai-siyasi mühitlə əlaqələndirmək olmaz. Bunun hələ klassik poeziyadan gələn çox qədim layları var. Məsələn, Nizami, Xaqani, Füzuli poeziyasının leksik-semantik üslubi imkanlarının öyrənilməsi poetik onomastikanın vacib problemlərindən olmuşdur.

Füzulinin "Bəngü Badə" əsərində alleqorik adlanmanın özünəməxsus formasından istifadə edilir. Əsər Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının gənclik dövrünün məhsulu olsa da, hadisə baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müəllif böyük bir tarixi hadisəni, iki qüdrətli türk dövlətinin bir-birinə qənim kəsilməsini Bəng və Badənin adında bədiiləşdirir. Bəng və Badə olandan, yəni bəng və badə olmaqdan o əhval-ruhiyyədə böyük təlatümlər yaradan şəxs olmağa gedir. Daha doğrusu, onomastik vahidə çevrilir. Şəfəq Cabbarova M.Füzuli yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetikasına diqqət yetirərək onu araşdırmağa çalışıb. Müəllif poetik onomastikanın az öyrənilməsinə qeyd edərək yazmışdır ki, onomastik poetika Azərbaycan filologiyasının az öyrənilən sahələ-

rindəndir. Antroponim (ad, təxəllüs, ləqəb, ayama), toponim, oronim, oykonim, hidronim, zoonim, fitonim və kosmonimlərin ədəbi əsərlərdə çox mühüm bədii üslubi vasitə kimi işlədilmək, zəngin məcazi mənə yaratmaq imkanlarından bəhs edir. Müəllif Füzuli yaradıcılığında onomastik vahidləri seçir və ayrı-ayrı nümunələr verir. Lakin məqalədə bütün poetik onomastika ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda nəzərə çarpan xarakterik bir qüsür təkrarlanır, bu da problemin açılışında təsvirçilik səciyyəsidir. Halbuki məsələnin mahiyyətinin açılması əsas cəhət olmalıdır. Bunun əsas səbəbi mövcud araşdırmalardan çox, poetik onomastikanın həmin dövrdə bir elm kimi hələ formalaşma prosesi keçməsi, cavan olması ilə bağlı olması idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, poetik onomastikada görünən maraqlı cəhətlərdən biri onomastik vahidlərin poetik vasitəyə çevrilmələri, məcazi mənə kəsb etmələri ilə bağlıdır. Əfsanəvi və ədəbi qəhrəmanların adları yazıçıların yaradıcılığında bir silsilə təşkil edir. Məsələn, Adəm, Hatəm, Harun, Zöhak, İsmayıl, Nuh, Loğman, Xızr, Firidun, Mehr, Zöhrə, Vamiq özlüyündə ad olmadan əlavə müəyyən bir mahiyyət kəsb edir. Yazıçının hadisəyə, təcəssümünü verdiyi məsələyə münasibətini bildirir. Kəbə, Rum, Bəsrə, Bağdad, Məkkə, Mədinə, Şam, Qaf, Ceyhun və s. kimi oykonim, oronim və hidronimlərdən bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə klassik ədəbiyyat üçün bir ənənəyə çevrilir. Belə müqayisələrdə maraqlı məsələlər ortaya çıxır. Burada oxşar-

lıqlardan əlavə, eyni zamanda fərqliliklər də vardır. Yəni ad eyniyyətilə yanaşı, fərqli adlar da mövcuddur. Ona görə də həmin eyniyyətdən əlavə müəllif özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirən bu onomastik vahidlərə diqqət yetirmək lazımdır. Onların başqa bir xüsusiyyəti də tarixi yaddaşı yaşatmasıdır. Məsələn, Amu Dərya adı ilə tanıdığımız Ceyhun anlamının işlənmə istiqamətini izləmək maraqlı olar. Ad hələ Göytürk abidələrində (VIII əsrdə) də qeyd edilmişdir. Eyni zamanda ondan daha qədim tarixdə Çin mənbələrində də Ceyhun, Seyhun adlarına rast gəlinir. Belə adlar obrazların dilində poetik mənə kəsb edir.

Əlimuxtar Ağayev "Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" və "Yeddi gözəl" poemalarında kosmonimlər"¹ adlı məqaləsində Nizami yaradıcılığında təsadüf olunan həm ümumi, həm xüsusi kosmonimlərə diqqət yetirmişdir.

Şübhəsiz, hər bir tədqiqatın qiyməti onun nəticələrinin yekunu ilə ölçülür və bütün onomastik tədqiqatlarda da bu nəzərə çarpır. Ola bilsin, tədqiqat əsəri zəif olsun və ya problemi dolğunluqla əks etdirə bilməsin, ancaq nəticə əsərin xalqın və onun dilinin formalaşmasına kömək etməsilə ölçülür. Bunların hamısı "dilçi, tarixçi, etnoqraf və arxeoloq üçün maraqlı faktlar verə bilər. Mürəkkəb sözlər kimi toponimik və hidronimik adlar öz tərkibində donmuş şəkildə elə sözlər saxlaya

¹ Ə. Ağayev. "N. Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" və "Yeddi gözəl" poemalarında kosmonimlər. AOP, Bakı, 1993, s. 190.

bilər ki, bunlar müasir dövrdə dildən çıxmışdır." Ona görə də bütün dil faktlarına tarixi prosesdə, cəmiyyətin müəyyən inkişaf pilləsinin hadisəsi olmaq məqamında baxmaq lazımdır. Dilimizdə işlənən bir çox adlar hansısa mərhələdə deformatsiyaya uğramış və müasir dildə işləndiyi şəkllə düşmüşdür. Məsələn, son dövrlərdə Azərbaycan, Bakı, Naxçıvan adları ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Azərbaycan sözünün etimologiyası ilə bağlı aparılan araşdırmalar bu sözün Midiya dövrü adlar sistemi ilə səsləşdiyini, hətta bir qədər sonra Makedoniyalı İsgəndərin fəthləri zamanı Atropaten dövlətinin yaranması və ad bağlılığı ilə müqayisə etmək zərurətini qarşıya. Eləcə də bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar xüsusi adlar sistemində elmi cəhətdən əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxarır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı materialları ilə yazılı ədəbiyyat nümunələrində xüsusi adların işlənmə məsələsi tarixilik baxımından fərqlənir. Çünki şifahi ədəbiyyat zaman-zaman şifahi şəkildə formalaşır, xalqın digər adət-ənənələri ilə yanaşı, adlanma ənənəsini çox qədimlərlə bağlamaq və yaşatmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı X-XI əsrdə yazıya alınıb, lakin onun həmin dövrün onomastik adlar sistemini yüzəyüz əks etdirməsi inandırıcı görünür. Bu, olsa-olsa, yazıya alma dövrü ilə səsləşə bilər. Ancaq, şübhəsiz, dil faktoru baxımından həmin vahidlər çox-çox qədimlərin materialıdır. "Hekayədəki şəxs adlarının çoxu müsəlman adı deyil və "kam" (qam) kimi şamanist ünsürləri da-

şayı. Bu adların bir qismi Oğuz boylarının adları olub, qəhrəmanların Oğuz boylarını təmsil etdikləri anlaşılmamışdır".¹ "Dədə Qorqud" dastanındakı adları tədqiqatçılar, çox haqlı olaraq, daha qədim dövrün adları ilə əlaqələndirirlər. Əgər onları yazıya alma dövrünün adları ilə müqayisə etsək, böyük fərqlənmə nəzərə çarpar. Yazılı ədəbiyyatda isə bu hadisə nisbətən fərqlidir, yəni burada müəllif tipik olan hadisəni, "tipik şəraitdə tipik xarakterlər yaratmaq" ideyasını əsas tutur. Bütün hadisələr də, adlar da hamısı həmin ideyaya xidmət edir. Müasir dövrdə ad fərqliliyi ancaq tarixi mövzulu əsərlərdə görünə bilər. Müəllifin obrazları adlandırması isə tamamilə başqa məsələdir və bu, onun istedadı, yaradıcı tefəkkürü ilə bağlı məsələdir. Çünki həmin obrazın əsərin bədiiyyətinə təsir etmək hüququ və halı ancaq əsərdəki hadisələri diqqətlə izlədikcə görünür. Bu, sadəcə olaraq, ad xatirinə ad tezisini əks etdirmir. Başlanğıcda belə görünə bilər, halbuki alt qatda tamamilə başqa mahiyyət dayanır. C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları", Ə.Haqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları" və s. bu vəziyyəti çox uğurla əks etdirən nümunələrdir. "Danabaş" termini C.Məmmədquluzadə tefəkkürünün məhsuludur və ilk baxışdan da oxucuda hadisələr haqqında başlanğıc informasiyası verir.

Ümumiyyətlə, xüsusi adlarda mənbə məsələsi mühüm amil kimi maraqlı doğurur. Adətən, bu məsələdə iki

¹ M.Ergin. Dədə Qorqud kitabı. Ankara. 1958, s.55.

istiqlamət diqqət mərkəzində saxlanır: qədim və müasir mənbələr. Qədim mənbələrə xüsusi ehtiyatla yanaşılmalıdır, çünki orada xalqımızın həyatının, məişətinin müxtəlif məqamları dondurulmuşdur. Onlarda çoxlu dil faktları var və dondurulmuş şəkildə bizə çatmış dil tariximizi, dildə gedən prosesləri öyrənmək baxımından əvəzsizdir.

Yazılı ədəbiyyat da özlüyündə onomastik mənbədir. Hər hansı bir dövrdə dilin inkişaf vəziyyətini öyrənmək üçün ən əsaslı və bəlkə də başlıca nümunə yazılı ədəbiyyatdır. Çünki burada çoxlu toponimik vahidlər, tayfa, qəbilə və s. adlar var. Poetik onomastikanın tədqiqi də məhz bədii əsərlərdəki xüsusi adların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin bədii təsir gücünün artmasında onomastik vahidlərin rolu və s. kimi məsələlərlə bağlıdır. Hər hansı yazıçının fərdi onomastikasının tədqiqi də buraya daxil edilir. Son dövrlərdə dilçilərin müraciət etdiyi ən əsaslı mənbə məhz yazıçıların əsərlərində problemin öyrənilməsidir. Məsələn, Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetikası, eləcə də Nizamidə, C.Məmmədquluzadədə, M.Ə.Sabirdə və başqalarında. S.Vurğun yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi də buraya daxildir. R.Vəkilov S.Vurğun pozilyasında şəxs adlarından bəhs edərkən burada dörd istiqamətin mövcudluğunu qeyd edir. "S.Vurğunun tarixi şəxsiyyətlərinin ad-

larına Vaqif, İbrahim xan, Qacar, Fərhad və s. obrazlarını misal göstərmək olar".¹

Məlum olduğu kimi, XVIII əsr Azərbaycan tarixində ziddiyyətlərlə müşahidə olunan dövrdür. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda parçalanma getmiş və xanlıqlar üsuli-idarəsini zərurətə çevirmişdi. S.Vurğun yaddaşında isə Vaqif, İbrahim xan ideali olmuşdur. Konkret bir əsərdə və yaxud da müəyyən məqamlarda onlara müraciət etmişdir. Məsələn, "Vaqif" dramında, eləcə də A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə edəndə fəxrlə "Rusiya şeirinin şah əsərini, çevirdim Vaqifin şirin dilinə" -deməsi bir sıra maraqlı məqamları açıqlayır. Əvvəla, bu cür deyim poetik siqləti, üslubi məqamı ilə əvəzsizdir. Bir növ şeirdəki bədiiliyi artırmağa xidmət edir. Vaqif sözü onomastik vahid kimi əsərdə ideya-bədii təsirin güclənməsinə xidmət edən vasitəyə çevrilir. "Çevirdim Vaqifin şirin dilinə" ifadəsində məcazilik vardır. Bu, bir xalqın dili ilə onun bir yazıçısının arasında aparılan obrazlı müqayisədir. Buradakı Vaqifin dili vəzir Vaqifin yox, elə xalqın öz dilidir – Azərbaycan dilidir. S.Vurğunun böyüklüyü isə bu sahədə üslubi məqam ilə obrazlığı yarıda bilməsində – bir sadə, kiçik leksik vahidlə böyük obrazlığın ifadə edilməsindədir.

Bədii əsərlərin poetik onomastikası, yəni onun üslubi linqvistik xüsusiyyətləri özlüyündə çox məsələləri ehtiva edir. Burada bədii əsərlərə verilən addan tutmuş

¹ Azərbaycan onomastikası problemləri. IV buraxılış. Bakı, 1993, s.51.

oradakı adların komik təbiətinə, əsərdəki bədiiliyi şərtləndirən vasitəyə çevrilməsinə qədər bütün məsələlər öz əksini tapır. Yazıçının fərdi onomastikası da buraya daxil edilir. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə ardıcılıqla məşğul olan Q.Mustafayeva yazıçı və şairlərin obrazların səciyyəsinə açmaq üçün adlardan bir vasitə kimi istifadə etdiyini vurğulayaraq yazır: "Yazıçı və şairlər yaratdıqları obrazların adlarına həmişə ehtiyatla yanaşmış, surətin səciyyəsinə açmaq üçün ondan bir vasitə kimi istifadə etmişlər".¹ Şübhəsiz, bu, sənətkarlıq məsələsidir və yazıçının sənət qüdrətini formalaşdıran, onu bəyan etməyə yardımçı olan elementdir. Hər bir ad yazıçının həmin obraza münasibətindən formalaşır, daha doğrusu, obrazla ad arasında bir bağlılıq olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadədə bu bir qədər açıq-aydın müşahidə olunursa, bir başqasında o qədər də nəzərə çarpmır. Ümumiyyətlə, adın üslubi mahiyyət daşması sənətkardan asılıdır. Əgər yazıçı, şair işlətdiyi hər hansı adı ideyaya, məqsədə daha açıq xidmət etdirirsə, başqasında bu, arxa planda da aparıla bilər. Məsələn, Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında Feldşer Mahmud onomastik vahidi özlüyündə psixoloji məqamları əks etdirir. Çünki əsər boyu hadisələrin psixoloji layları, böyük zaman müddətini əks etdirməsi onomastik vahidlərin özündə də psixoloji əhvali-ruhiyyə yaradır. Hökmdar xidmətləri müqabilində nə istədiyini soruşanda şair tərəf-

¹ Q.Mustafayeva. Adların üslubi imkanları. Bakı, APİ, 1990, s.16.

düdsüz öz şair həmkarının dilinin kəsilməsi tələbini söyləyir. Bu, özlüyündə cəmiyyətin fəlakəti, insanların yolunu azması halının təcəssümüdür. Yazıçı da həmin vəziyyətə müqabil, cəmiyyətin çirkablarının daşıyıcısı olan obrazları yaradır. Bu obrazların daxili aləminin çirkabları isə ona münasibəti formalaşdırır, adlar münasibətin ifadəçisinə çevrilir. Məhz ona görə də onomastik vahidlər, sadəcə olaraq, əsərdə ad olaraq qalmır, yazıçının amalına xidmət edən funksiya daşıyıcısına çevrilir.

F.Bağirova S.Rəhimovun əsərlərindəki toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən danışarkən "bədi əsərlərdə toponimlər hadisələrin cərəyan etdiyi yeri göstərməklə yanaşı, üslubi keyfiyyətdən müxtəlif məqsəd üçün istifadə olunduğunu"¹ vurğulamışdır. Onomastik vahidlər müəyyən əlamətlərinə görə müqayisə məqsədi də daşıyır. Məsələn, "Şamo" romanında yasovul Kərbəlayı Qara Qaya dibində öldürülür. Göründüyü kimi, Qara Qayadan qara xəbər yayılır və burada adla hadisənin mahiyyəti arasında olan yaxınlıq tam aydınlığı ilə özünü göstərir.

Nəzəri onomalogiyada poetik onomastikanın tədqiqinin çoxçalarlığı da müəyyən edilir. Burada bədi əsərlərə, obrazlara, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar sadəcə ad olaraq qalmır, özlüyündə mənə, mahiyyət, eyni zamanda poetik çalarlıq kəsb edir. Digər bir cəhət isə adın əsərdə doğurduğu təəssüratdır.

¹ F.Bağirova. S.Rəhimovun əsərlərində toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. AOP. №4. 1993, s.164.

Cəmiyyətin tipik olan və olmayan hadisələrinin təcəssümü, hansısa obrazın bu hadisələrin daşıyıcısına çevrilməsi, şübhəsiz, oxucuda ona qarşı münasibəti də formalaşdırır. Bu, müəllifin ad seçimində böyük rol oynayır. Yəni ədib hər hansı obrazı yaradarkən onun adlanmasına da xüsusi fikir verir. Hadisələr müəllifin ada münasibətindən başlayıb oxucuda da həmin obraza, ada qarşı müsbət və ya mənfi münasibəti formalaşdırır. Bu, bütün yazıçılarda, onların bədii əsərlərində müşahidə olunan bir prosesdir. Məsələn, Kamran Məmmədov Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalarında maraqlı olan bir məlumat vermişdir: "Vəzirovun qızı Sara xanımın söylədiyinə görə, Səadət xanım, Fəxrəddin adları dramaturqun ən çox bəyəndiyi, Əhməd və Xəlil xoşuna gəlməyən adlar imiş. Heç təsadüfi deyildir ki, Səadət xanım adı üç pyesdə ("Müsibəti-Fəxrəddin", "Keçmişdə qaçaqlar", "Təzə əsrin ibtidası") işlətməmiş və hər üç Səadət xanım müsbət obraz kimi həm daxilən, həm də zahirən gözəl təsvir olunmuşdur. Hər üç Səadət xanımda, demək olar ki, azərbaycanlı qızlara məxsus gözəl keyfiyyətlər (mərdlik, dilavərlik, sədaqət və s.) cəmlənmişdir. Şübhəsiz, yazıçının obraza münasibəti və hadisələrin tipikliyi, həmin ad altında müəyyən xarakterin yaradılması oxucuda da ona münasibəti formalaşdırmışdır. Sanki ədib tərəfindən oxucu sevgisi ilə yaradılan obraz oxucu tərəfindən tamamlanır. Daha doğrusu, oxucu həyatda onun portretini arayır. Burada müxtəlif məqamli məsələ ortaya çıxır. Yazıçı və oxucu

qənaətinin formalaşması prosesi gedir. Sadəcə olaraq, hadisəyə münasibətdə prosesin gedişinin fərqliliyi müşahidə olunur. Belə ki, yazıçı əsərə qədər obrazın adının üzərində düşünür. Tipik olan hadisələr düşüncənin məhsuluna çevrilir. Həmin şəxs isə birbaşa hadisənin daşıyıcısı kimi özünə münasibəti formalaşdırır. Burada yazıçının təxəyyülü, keçib gəlmiş yolun təsirediciliyi də var. Həyat çoxçeşidlidir. Yazıçı bu hadisələr bolluğunda yaxşı və pis mənada müxtəlif xarakterli adamlarla qarşılaşır. Həmin şəxslər onun düşüncəsində elə mühüm rol oynayırlar ki, sonrakı dövrlərdə bu ideallıqdan uzaqlaşmaq olmur, daha doğrusu, ada münasibət yaranır. Qulu Xəlilov "Azərbaycan romanının inkişaf tarixi" əsərində Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərindən danışır və bunu onun fəaliyyətində inkişafı bir proses kimi xarakterizə edir. Çox haqlı olaraq tədqiqatçı vurğulayır ki, "Ə.Əbülhəsənin dili ümumiyyətlə obrazlı, koloritli, canlı və xəlqi dildir. Bu dildə sözlərin rəngi, rəyihəsi, ətri, ruhu bacarıqla hifz edilir və belə demək ədalətsizlik olar ki, onun dili və üslubunda olan qüsurlar müəllifin ilk romanlarından indiyə qədər davam edib gəlir".¹ Doğrudan da, bir həqiqət var ki, bütün hallarda digər sənət sahələrində olduğu kimi, bədii yaradıcılıqda da inkişaf var. Yazıçı sanki əsərdən -əsərə püxtələşir, hadisəyə, mövzuya yanaşma tərzində fərqlilik görünür və bu, ədəbi prosesdə inkişaf kimi xarakterizə olunur. Lakin bu, o demək deyil ki, yazıçı ən yaxşı əsərlərini

¹ Q.Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, «Elm». 1975, s.274.

yaşa dolduqca yazır. Qeyri-adi sənət əsərinin yaranması özü bir sirri-xudadır, üslubi məqamların təzahürüdür. Burada isə, şübhəsiz, yazıçının əsərdən-əsərə püxtələşməsi hadisəsini izləmək mümkündür. K.A.Fedin deyirdi ki, yazıçının ustalığı uğrunda mübarizə heç də "yonulmuş", "cilalanmış", "qrammatikləşmiş" dil uğrunda mübarizə deyildir, bəlkə də, hər yazıçının fərdi dili uğrunda mübarizədir. Bu isə özlüyündə dilin nailiyyətidir. Dil sistem olmaq etibarilə bütövdür. Bədii əsərdə sənətkarın üslubu özlüyündə deyimi ehtiva edir və bu da bütövlükdə ifadə çalarlarından əsərin adlanmasına qədər nə varsa, hamısını əhatə edir. Obrazların adlanması, hadisələrin baş verdiyi yerin tipikliyi və s. məsələlər də bura daxildir. Yazıçı əsərdə, ola bilsin birinci, üçüncü şəxs kimi iştirak etsin, bəzən onun hadisələrin gedişi boyu sezilməsi çox çətin olur. Ancaq necə görünməsindən asılı olmayaraq yazıçı hər bir əsərdə təmsil olunur. Hətta bəzən elə hal olur ki, yazıçı öz düşüncələrini, iç aləmini hansısa obrazın vasitəsilə ifadə edir. Burada həmin obrazın, şübhəsiz, müsbət təsəvvür yaratması, özüne qarşı rəy formalaşdırması prosesi də mütləqdir. Şübhəsiz, obraza olan münasibət onun adına da rəğbəti yaradır. Eyni zamanda burada ikinci bir istiqamət yazıçının həmin obraza rəğbət bəslədiyi adı verməsidir. Burada adın formal xarakter daşması mümkün deyil. Canlı bir varlığın iç aləmi ilə onun xarici dünyasını əks etdirəcək bütöv təsəvvürün yaradılması əsas götürülür. Məsələn, F.Eyvazlının "Qaçaq Kərəm" romanında Kə-

rəm və İsrafil ağa obrazlarının müqayisəli təhlilinə baxmaq kifayətdir. Şübhəsiz, burada hər iki obraza müəllifin əsər boyu rəğbəti müşahidə olunur. Çünki hər ikisi eldə-obada mərdliyin, mübarizliyin simvolu kimi tanınır. F.Eyvazlı burada həmin şəxslərə bir növ məhəbbətini izhar edir. Məsələnin başqa tərəfində isə onların tarixi şəxsiyyət olması dayanır. Müəllif də adı eldə-obada dolaşan bu tarixi şəxsiyyətlərə, xalq məhəbbətini qələmə almışdır. Qaçaq Kərəm bu tarixi şəxsiyyətə məhəbbətin ifadəsi kimi əsərin adına gətirilmiş, hadisələrin hansı istiqamətdə gedəcəyi aydınlaşmışdır. Daha ətraflı təsəvvür, son qənaət isə nəticədə aydınlaşır. V.V.Vinoqradov Nekrasovun yaradıcılığında danışarkən xüsusi olaraq qeyd edir ki, Nekrasovun fərdi üslubu haqqında söylənen subyektiv-estetik mülahizələr geniş kontekstdə ədəbi cərəyan və fərdi üslublar baxımından qiymətləndirilməlidir.¹ Obrazların adlanması, əsərdə işlənmiş bütün onomastik vahidlər fərdi üslub baxımından aydınlaşdırılmalıdır.

F.Məmmədlinin "Bədii dilin estetik mənbələri" kitabı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif klassiklərin əsərlərindəki onomastik vahidləri həm tarixi-regional informasiyaya malik adlar kimi şərh etmiş, həm də onlardakı estetik mahiyyəti açmağa çalışmışdır. Problemin öyrənilməsində bir sərbəstlik nəzərə çarpır. N.Gəncəvinin, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Füzulinin yaradıcılığına mənbə kimi

¹ В.В.Виноградов. О языке художественной литературы. М. 1959. с.96

müraciət edilmişdir. Görünür, müəllif Azərbaycan ədəbiyyatında bədii dilin estetik imkanlarını geniş şəkildə şərh etməyə çalışır və klassik poeziyanın qüdrətli nümayəndələrinin əsərlərindən nümunələr gətirməklə qənaətlərini ümumiləşdirir. Burada onomastik vahidlər üçün maraqlı olan cəhət onların etimologiyasının açılması məsələsidir. Məlumdur ki, klassiklərin yaradıcılığında müxtəlif onomastik vahidlər işlənmişdir. Həmin adlar tarixi prosesi, ictimai-siyasi vəziyyəti öyrənmək üçün xüsusi maraq doğurur. Digər bir cəhət həmin tarixi mərhələdə adların işlənmə vəziyyətini, hadisələrin baş verdiyi məkan və s. məsələləri öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Poetik onomastika adətən iki istiqamətdə araşdırılır. Bunlardan birincisi xalq ədəbiyyatında onomastik vahidlərin işlənməsidir. Burada maraqlı cəhət onomastik vahidlərin işlənmə özünəməxsusluğudur. Şifahi ədəbiyyatda xüsusi adlar yazılı ədəbiyyatdakından xeyli dərəcədə fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu nümunələrdə tarixi faktların, adların daha qədimləri əks etdirməsi müşahidə edilir. Bütövlükdə folklor nümunələrində nəzərə çarpan qədimlik, demək olar ki, adlara çökür. Ona görə də xalq ədəbiyyatının araşdırılmasında bir sıra incə məqamlar var ki, onlara xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Folklorun öz üslubu, lingvistik simvolikası var. Nümunə üçün nağılların onomastik üslubi imkanlarına diqqət yetirmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi, nağıllar janr etibarilə çox-çox qədimlərə bağlıdır.

Burada janrın poetikasından doğan məqamlar var. Daha çox reallıqdan hadisələrin mücərrədliyə istiqamətlənməsi müşahidə olunur. Hadisələrin reallıqdan irrealığa meyillənməsi, qeyri-dəqiq məkanda baş verməsi prosesi gedir. Yer adları, şəhər adları özlüyündə konkretlikdən çıxır. Bu, xalq ədəbiyyatında mövcud olan bütün onomastik sistem üçün xarakterikdir. Antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər və kosmonimlər özlüyündə bir sistemdir. Bunlara xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşmaq lazımdır. Prof. A.Qurbanov da "şifahi ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin leksik-semantik, üslubi cəhətdən yazılı ədəbiyyatdan fərqləndiyi"¹ qənaətinə gəlmişdir. Bu qənaət sonrakı dövrlərdə bir xətt kimi izlənir, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilir. Məsələn, Z.Sadıqova, M.Soltanov, R.Xalıqova, M.Hacıyeva və onlarca başqaları xalq ədəbiyyatında onomastik vahidlərin özünəməxsusluğunu tədqiq etmişlər. Prof.Ə.Tanrıverdiyev "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adlarını bir prinsipliliklə qarşıya qoyaraq müxtəlif problemlər üzrə işləmişdir. Tədqiqatçının bu əsəri bir növ əvvəlki məqalələrinin ümumiləşdirilməsi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında müxtəlif şəxs adları ilə bağlı qənaətlərin yekunu kimi maraq doğurur. Burada antroponimlərin siyahısı və onların etimologiyasının verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Əsər bütövlükdə dastandakı antropoloji sistemin mahiyyətini açmaq istiqamətində atılan addım kimi

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B. 1988, s.497.

dəyərlidir. Məsələn, Alp Ərən, İpək qoca oğlu Dönə bilməz Dülək Uran, Qamğan oğlu xan Bayındır, Qanlı qoca oğlu Qanturalı və s. Bir maraqlı cəhəti də qeyd edək ki, bütün xalq ədəbiyyatı nümunələrinə janrın spesifikasiyasından baxmaq lazımdır. Burada əgər məsələnin bir tərəfi problemə ümumi şəkildə yanaşmadırsa, digər bir istiqamət janrın imkanları daxilində adların üslubi çalarlarını açmaqdır. Daha dastanla nağıllardakı spesifikasiyi, eləcə də digərlərindəki bəzi məqamları eyniləşdirmək olmaz. Məsələn nağılla dastanın janr özünəməxsusluğunda tarixiliyin təsviri eyni deyil. Nağılda hadisələrin reallığı çox dərin qatlarda gizlənir, daha çox nağıl təhkiyəsində bütün onomastik vahidlər janrın üslubi məqamlarına xidmət edir. Dastanda isə hadisələrin reallığa bağlanması həyatiliyə daha yaxındır, adlar da hadisələr qədər reallığa söykənir, hadisələrin reallığı onomastik vahidlərin reallığını tələb edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da onomastik vahidlər özlüyündə bir sistem təşkil edir. Bu mənbə kimi ədəbi abidə olsa da, eyni zamanda dil baxımından da əvəzsizdir və kifayət qədər zəruri olan araşdırılmalı linqvistik materiala malikdir. Dastanda şəxs adları qədər maraqlı xüsusiyyətlərə malik olan toponimlər, zoonimlər, hidronimlər və s. vardır və həmin adlar Oğuz dünyası haqqında ətraflı məlumat verir. Son dövrlər dastana olunan ardıcıl müraciətlər də bunu təsdiqləyir və "Dədə Qorqud" haqqında yazılanların özünün tədqiqini zəruriləşdirir...

Dilçilikdə onomastik vahidlərin tədqiqində klassik ədəbiyyat nümunələrinin ayrıca tədqiq olunma zərurəti vardır. Bu istiqamətdə xeyli araşdırmalar aparılıb. A.Paşayev "Nizami Gəncəvinin poetik antroponimiyası", M.Adilov "Füzuli qəzəllərində xüsusi adların üslubi poetik xüsusiyyətləri", E.Quliyeva "Rəşidəddinin "Oğuznamə" əsərində antroponimlər", Cavadov Ə., Cahani Q. "Nizaminin əsərlərində bir hidronim haqqında", F.Məmmədlinin "Bədii dilin estetik mənbələri" və s. kimi tədqiqatlar klassik poeziyanın üslubi məqamlarını açmaq məqsədi daşıyır. Həm xalq ədəbiyyatında, həm klassik ədəbiyyatda onomastik vahidlərin tədqiqi bir növ həmin ədəbiyyatın poetikasının tədqiqi kimi də görünür. Çünki bu adlar sözün həqiqi mənasında poetik çalar daşıyır və bir növ sənətkarın qüdrətini nümayiş etdirir. "Poetik onomastikanın mühüm problemlərindən biri ayrı-ayrı klassik yazıçı və şairlərin onomastik leksikasını tədqiq edib, onların üslubi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır. Onomastik vahidlərdən istifadədə hər bir yazıçı və şairin özünəməxsus fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardır".¹ Ona görə də son dövr dilçilikdə ayrı-ayrı klassik və müasir ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığı bir mənbə kimi götürülür. Məsələn, F.Bağirovanın "S.Rəhimovun əsərlərinin onomastikası" (1995), L.Piriyevanın "Molla Nəsrədin" jurnalında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri" (1998), D.Əliyeva "M.S.Ordu-

¹ Q.Mustafayeva. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001. s.157.

badinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri" (1996) və s. kimi tədqiqatlar sırf üslubiyat məsələləri ilə bağlı olan araşdırmalardır. Sonuncunun "Toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri" (2000) adlı kitabı da bu araşdırmaları bir növ dərinləşdirmək məqsədi daşıyır. Müəllif burada iki istiqamətə xüsusi fikir verir. Birincisi, toponimlərin üslubi imkanlarıdır. Məlum olduğu kimi, üslubi onomastika bədii nümunələrdə onomastik vahidlərin bədii üslubi imkanlarını açmağa xidmət edir. Üslubi toponimika da məhz bu sıradadır. Tədqiqatçı M.S.Ordubadinin yaradıcılığında mövcud olan toponimləri seçib onların əsərdə oynadığı funksiyaları tam aydınlığı ilə göstərməyə çalışmışdır. Üslubi cəhətdən bütün sözlər kimi, onomastik vahidlər də funksional-ekspressiv və funksional üslubi baxımdan araşdırılmış, adların üslubi çalarlığından, komik təbiətindən, estetik xüsusiyyətindən tutmuş obrazlılığına və ekspressivliyinə qədər bir sıra məsələlərə diqqət yönəldilmişdir. Buna görə də bədii əsərdəki adlara həm də forma gözəlliyini artıran dil faktoru kimi də baxmaq gərəkdir. Məhz "üslubi material kimi toponimlər düzgün seçildikdə sənət əsərlərinin ümumi dil-nitq fonu dilin ifadəlilik vasitələri ilə rənglənmiş olur, yerində, məqamında işlənən toponimik vahidlər dilin bədii keyfiyyətlərini qat-qat artırır, ona güclü təsir edir".¹ Bu, M.S.Ordubadinin yaradıcılığında xüsusilə qabarıq gö-

rünür. Fikrimizə əsas üçün onun "Dumanlı Təbriz" əsərinin adına baxmaq kifayətdir. Başlanğıcda, əsərlə ilk tanışlıqdan belə təəssürat yaranır ki, doğrudan da, Təbrizin başı üstünü tez-tez duman aldığı, şəhər sözün həqiqi mənasında, dumanlı olduğu üçün müəllif əsərə bu adı vermişdir. Əslində belə deyildir, ad poetik mənə kəsb edir, sırf məcazi səciyyə daşıyır. Təbrizin təlatümlərini, baş verən ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirmək üçün ədib əsərə bu adı vermişdir. İkinci bir istiqamət leksik-semantik və etimoloji xüsusiyyətlərin görünüşüdür. Müəllif nəticə etibarilə belə qənaətə gəlir ki, M.S.Ordubadinin əsərlərində işlənən toponimik vahidlər özünün mənşəyi baxımından daha çox türk sözləridir. Bu adlar xalqın formalaşmasında mühüm rol oynamış türk tayfa və qəbilələrlə bağlıdır.

T.Vəliyeva "Mehdi Hüseynin onomastikası"nı tədqiq edən zaman onomastik vahidlərin leksik-semantik qruplarını yazıcının ayrı-ayrı əsərlərində ümumiləşdirməyə çalışmış, antroponimlər, toponimlər, ktematonimlər haqqında ətraflı məlumat vermiş, həmin adların qrammatik xüsusiyyətlərindən danışmışdır. Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmişdir ki, "bədii əsərlərdə xüsusi adların üslubi imkanlarına dair aparılmış araşdırmalar göstərir ki, onomastik vahidlər bədii əsərin ideyasının oxucuya çatdırılmasında, milli koloritin gücləndirilməsində, obrazların daha canlı yaradılmasında, satirik gülüşün şiddətləndirilməsində və s. məqamlarda ən dəyərli

¹ D.Əliyeva. Toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2000, s.15.

dil vahidi rolunu oynayır.¹ M.Hüseynin "Abşeron", "Səhər", "Yeraltı çaylar dənizə axır", "Kin", "Şöhrət", "Şeyx Şamil" və s. əsərlərində toponimlər, antroponimlər, ktematonimlər ardıcılıq olaraq üslubi baxımdan araşdırılır və onların əsərə göstərdiyi bədii təsir, üslubi rol açıqlanır.

A.Axundov "C.Cabbarlının əsərlərində şəxs adları" adlı məqaləsində ədibin dram və nəsr əsərlərində, "Qız qalası" poemasında olan onomastik vahidlərin bir sıra üslubi xüsusiyyətlərini açmağa çalışmışdır. Nəticə etibarilə tədqiqatçı belə qənaətə gəlmişdir ki, C.Cabbarlının yaradıcılığında işlənən xüsusi adlar haqqında kifayət qədər ətraflı danışmaq olar və bunlar onun yaradıcılığının ümumi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini açmaq üçün bir vasitədir. Digər bir məsələni də qeyd etmək ki, C.Cabbarlı yaradıcılığında ən başlıca və bəlkə də, əsas keyfiyyət dil gözəlliyidir. Sənətkar sözdən istifadə baxımından əvəzsizdir, onun ilk əsərlərindən son əsərinə qədər həmin xüsusiyyəti ardıcılıq olaraq izləmək mümkündür.

R.Məhərrəmov "Sabirin dili" adlı monoqrafiyası ilə satirik poeziyada mövcud olan coğrafi adların, ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin üslubi çalarlarını göstərməyə çalışmışdır. Şübhəsiz, satirik ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərlə ciddi ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin xeyli dərəcədə fərqli cəhətləri var. Bu, daha çox formanın üslubi məqamları ilə bağlı-

dır. R.Məhərrəmov da yazdığı monoqrafiyada məhz bu məqamlara fikir vermiş, orada rast gəlinən coğrafi adları təsnifatlandırmağa çalışmışdır. Lakin təsnifat regional xarakter daşmışdır. Məsələn, Azərbaycanla bağlı regional adlar, eləcə də İranla, Türkiyə ilə və başqa Şərqi ölkələrlə bağlı olan adlar. Ancaq bir cəhəti qeyd etmək ki, şairin üslubi məqsədindən, özünəməxsusluğundan həmin adlara yanaşmaq daha münasib üsuldür. R.Məhərrəmov tədqiqatında şəxs adları əvəzinə "şəxsiyyət adları" termini işlədir. Ancaq bir cəhəti qeyd etmək ki, şəxsiyyət sözünün tutumunda müsbət təəssürat yaratmaq, qibtə olunmaq qənaəti var. Satirik üslubda isə qibtə olunma yox, tənqid əsas vasitəyə çevrilir. Yeni təsviri verilən, haqqında danışılan şəxs əməllərinə görə tənqid hədəfinə çevrilir. Ona görə də onda şəxsiyyət olmaqdan əsər-ələmət qalmır. R.Məhərrəmov tarixi şəxsiyyət adları, şair, yazıçı, ədiblərin adları, satiralar boyu təsvir olunmuş fırlıdaqçı, dindar, nadan, cahil, sadə müsəlman qardaşlarına verilən adlar, qadın tiplərinin adları kimi dörd başlıq altında təhlilə cəlb etmişdir. Prof.-H.Həsənov bədii əsərlərdə işlənən adları neytral, təsviri, parodik, assosiativ, təbii və qondarma başlıqları ilə qruplaşdırır və bizə elə gəlir ki, bu qruplaşma sırf əsərlərin bədii məqamları ilə bağlı məsələdir. Burada adların ekspressivlik, emosionallıq çalarları, bilvasitə və bilavasitə adla obraz arasında bağlılıq, psixoloji məqamlar başlıca cəhət kimi götürülür.¹

¹ Vəliyeva Tahirə. M.Hüseynin onomastikası. B., 1997, s.20.

¹ H.Həsənov. Söz və ad. Bakı. «Maarif». 1984, s.65.

XX əsrin II yarısından başlayaraq dilçilikdə onomastik vahidlərin tədqiqinə əvvəldə dediyimiz kimi, xüsusi maraq yaranmışdır. Həmin dövrlər bu tipli araşdırmalar daha intensiv müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə müasir dövr yazıçı və şairlərinin əsərlərində onomastik vahidlərin tədqiqinə daha çox əhəmiyyət verilir. Bəzən hər hansı ədibin bütövlükdə yaradıcılığı, bəzən də hansısa əsəri tədqiqat mövzusunə çevrilir. Məsələn, Ə.Əmrahovun "Zoonimlərin komiklik imkanları", Ə. Ağayevin "Koroğlu" dastanında zoonimlər", Ə. Şükürlünün "Nizaminin əsərlərində etnik adlar", Q. Kazımovun "Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti", H. Yusiflinin "Bədii əsərlərdə surətlərə verilən adlar", Q. Bağirovun "C. Məmmədquluzadənin nəsr və dram əsərlərindəki toponimlər və danışiq dili", Q. Mustafayevanın "Folklor-da işlənən şəxs adlarının poetik xüsusiyyətləri", R. Babayevanın "Sabir şeirlərində xüsusi adların üslubi mövqeyi", R. Xalıqovanın "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında antroponimlərin struktur-semantik təhlili" və s. Araşdırmalarda onomastik vahidlərin bədii əsərlərdə oynadığı rol açıqlanır.

Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin araşdırılmasının müxtəlif istiqamətləri vardır. Bunların bir qismi təsviri səciyyə daşıyırsa, digər bir qismi orijinal tək-kürün, zəngin nəzəri mühakimələrin nəticəsidir. Burada qəribə olacaq, müəyyən qədər narahatçılıq yaradacaq bir vəziyyət də müşahidə edilmir. Şübhəsiz, elmin yolu ziqzaqlıdır və onomalogiyada da belə bir vəziyyət

olmuşdur. T. Vəliyeva M. Hüseynin onomastikasi problemi üzərində araşdırma apararkən başlanğıcda onun ümumi nəzəri məsələlərinə, tədqiqi vəziyyətinə diqqət yetirir və burada qeyri-ciddi tədqiqat əsərlərinin yaranmış olduğunu da vurğulayır. Mühakimələrini isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müxtəlif illərdə keçirdiyi onomastikanın problemlərinə həsr olunmuş konfransların materialları əsasında ümumiləşdirir.

Onomastikanın tədqiqi vəziyyətini daha çox geniş həcmli əsərlər üzərində izləmək daha uğurlu yoldur. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin üslubi imkanları üslubiyyət məsələləri ilə bağlıdır. Burada apelyativ leksika ilə bərabər onomastik leksikanın üslubi imkanlarına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sənətkarın üslubu onun haqqında təsəvvürün yaradılmasına əsas verir. Üslub şairin, yazıçının özünəməxsusluğudur və onu tam müəyyənləşdirmədən söz ustası haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Nümunə üçün Sabir yaradıcılığında apelyativ və onomastik leksikanın üslubi çalarlarını M. P. Vaqifin, S. Vurğunun, O. Sarıvəllinin yaradıcılığının özünəməxsusluğu ilə eyniləşdirmək olmaz. Xüsusi adların üslubi imkanlarından danışarkən digər bir məqamı da qeyd etmək ki, problemə yazılarda fərqli yanaşma tərzində müşahidə olunur. Məsələn, K. Əliyev "Bədii adların üslubi xüsusiyyətləri"¹ adlı məqaləsində onomastik vahid əvəzinə bədii ad terminindən istifadə

¹ Əliyev. R. Bədii adların üslubi xüsusiyyətləri. AOP. K.M. Bakı, 1987, s.259.

etmişdir. Lakin bir məsələni qeyd edək ki, onomastik vahidlə bədii ad arasında çox incə fərq müşahidə olunur. Yeni onomastik vahid bədii əsərdə daha çox bədiiyyəyə yüklənir, poetik mahiyyət kəsb edir və dilin poetikasına daxil olur. Ayrılıqda isə onomastik vahid sırf dil anlayışı olur. K.Əliyev bunların mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənən 6 xüsusiyyətini qeyd etmişdir. T.Vəliyeva isə bunu subyektiv fikir kimi vurğulayır və xüsusi adın hansı mənbədə olmasından asılı olmayaraq onomastik vahid olmasını diqqətə çatdırır. K.Əliyevin tezisində xüsusi adın bədii əsərdə müəllifin məqsədinə xidmət etməsi, bədii mahiyyət daşıması əsas tutulur: "Dilimizin bədii əsərdə işlənən bütün vahidləri sənətkar niyyətinin açılmasına, obyekt, hadisə və dastanları mənalandırma maneralarına, fikrin obrazlı ifadə tərzinə xidmət göstərir. Məsələyə bu aspektdən yanaşmaq konkret tarixi şəxsiyyətlərdən başqa hər hansı bədii əsərdəki əsl onomastik vahidləri də "bədii adlar" kimi qiymətləndirmək olar". Müəllif məsələyə bu məqamda dil baxımından çox, ədəbiyyatşünas kimi yanaşır və sözün həqiqi mənasında, bədii əsərdə onomastik vahidin bədii mahiyyət kəsb etməsi daha üstün görünür və bu da poetik onomastikanın materialına çevrilir. Ona görə də burada bədii ad termininə onomastik vahidin sinonimi kimi baxmaq zərurəti yaranır.

Xüsusi adlar bədii əsərlərdə və müxtəlif məqamlarda komik təbiət kəsb edir. Q.Kazımov "Bədii ədəbiyyatda adların komik təbiəti" adlı məqaləsində bu məsələyə

lənə xüsusi diqqətlə yanaşır. Bunun bir problem kimi poetik onomastikada işlənmə zərurətini vurğulayır. Ədəbiyyatda komizm özü bir ifadə vasitəsidir. Daha doğrusu, tədqiqatda sənətkarlıq məsələsidir. Müəllif XX əsrin 20-30-cu illərində nəsr əsərlərində işlənən ad, фамилия və ləqəblərdən bədii əsərlərdə komiklik yaratmaq üçün istifadə edildiyini konkret nümunələr əsasında göstərmişdir. Fikrini aydınlaşdırmaq üçün Ə.Haqqverdiyevin, Mirzə Cəlilin, N.Vəzirovun və başqalarının əsərlərinə müraciət etmişdir. Bədii əsərlərdə komizm özü fikri ifadə etmə vasitələrindən, üslubi fiqurlardan biridir.

Oronimlərin bədii əsərlərdə üslubi imkanlarının öyrənilməsi sahəsində çox az iş görülüb. Şübhəsiz, bu, onlardan bədii əsərlərdə istifadənin dərəcəsilə bağlıdır. M.Məmmədov "Poetik əsərlərdə oronimlərin üslubi xüsusiyyətləri"¹ adlı məqaləsində bu problemə toxunmuş, onun bədii nümunələrdə oynadığı rolu izah etməyə çalışmışdır. Müəllif məqalədə bir sıra əsərlərdə rast gəlinən dağ adlarının üslubi xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Şeirdə bu vahidlərin işlənməsi mühüm poetik çalarlıq kəsb edir və bir növ, xalq yaradıcılığında, xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan şairlərin əsərlərində poetik vasitəyə çevrilir, daha doğrusu, müraciət obyekt funksiyasını daşıyır. Bədii əsərlərdə dağ adlarının poetik təkrarı şeirdə emosionallığı, bədii təsiri artırmağa xidmət edir.

¹ Azərbaycan onomastikası problemləri. V buraxılış. Bakı, ADPU, 1995, s.57.

Aşiq yaradıcılığında təbiətin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlər xüsusi bir qrup təşkil edir. Dağların adlarında bir ucalıq, böyüklük var və bu da onun təbiəti, vüqarlı görkəmi, sərtliyi, dözümlüyü ilə bağlıdır. Ona görə şairlərin yaradıcılığında müxtəlif məqamlarda dağlara müraciət olunur. Onlar bəzən narazılığın, böyüklüyün, bəzən də gözəlliğin simvolikasına çevrilir.

Bədii əsərlərdə xüsusi adların tədqiqi problemi dilçilikdə ümumi onomastikanın tərkib hissəsi kimi görünür. Çünki bədii əsərlər üzrə aparılan tədqiqatlar bütövlükdə onomastik vahidlərin mövcudluq mənbələrinin bir hissəsidir. Bu sahədə xeyli tədqiqatlar aparılmış və maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Məsələn, Ə. Quliyevin "Orxon-Yenisey abidələri" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri", Ə. Tanrıverdiyevin "Azərbaycan (türk) mənşəli antroponimlərin leksik semantik cəhətdən qruplaşdırılması (XVII–XIX əsr ədəbi-bədii materiallar əsasında)", Z. Əlizadənin "Atalar sözlərində onomastik layın sintaktik və semantik xüsusiyyətləri", R. Xalıqovanın "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında antroponimlərin struktur-semantik təhlili", S. Mollazadənin "Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimiyası", V. Yusifovanın "Orxon-Yenisey abidələrində antroponimlər" adlı tədqiqatlarını misal göstərmək olar. Bu araşdırmaların hamısında, demək olar ki, bir fərqlilik var və bəzən problemə yanaşmada fərqliliklə yanaşı, eyniyyət, yaxınlıq da duyulur. Adların yaranmasında bir sıra

hallarda motivləşmə üzrə qruplaşdırılmanın aparılması da müşahidə olunur. Güclülük, mübarizlik, möhkəmlik, gözəllik, incəlik, müdriklik və s. kimi keyfiyyətlər şəxs adlarında daha çox nəzərə çarpır. Ə. Tanrıverdiyev yuxarıda göstərdiyimiz əsərində həmin motivləşmənin on bir leksik-semantik qrupunu verir. Təbii ki, bu xüsusi adlar bədii əsərdə poetik funksiyaya yüklənir. Bir məsələni də qeyd etmək ki, şeirdə onomastik vahidin poetik funksiya daşıyıcılığı nəsrdəki kimi deyil. Şeirdə bütün sözlərin fəallığı tam aydınlığı ilə müşahidə olunur. Nəsrə isə hər şey perspektivə hesablanır və birbaşa deyil, dolaylı səciyyə daşıyır. Şeirdə emosionallıq, bədii təsir fəal funksiya daşıyır, xüsusi adlar isə bu fəallığı daha da artırır. Məsələn, "Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı, Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı" – deyimində adların təkrarı şeirdə poetik vüsət yaradır və s. Xalq ədəbiyyatında belə hallar daha çox müşahidə edilir. Z. Əlizadə "Atalar sözlərində onomastik layın sintaktik və semantik xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində atalar sözü və zərbi-məsəlləri paremik vahid anlayışı ilə ifadə edir. Müəllif burada paremik vahidlərin onomastik laydakı mövcudluğunu üç istiqamətdə şərh edir.

"Orxon-Yenisey abidələri", "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı özlüyündə xüsusi adlar mənbəyidir. F. Sümər bu adların böyük bir qrupunu verir və bəzi məqamları şərh edir. Ümumiyyətlə, bu iki abidə mövzu və forma fərqliliyinə baxmayaraq, ədəbiyyatçılar, etnoqraflar, tarixçilər üçün olduğu qədər, dilçilər üçün də əhəmiyyətli mənbə

bədir. Ə.Quliyevin bu abidələrə müraciət etməsi də məhz həmin zənginliyə olan maraqdan irəli gəlmişdir. Burada müəllif qədim dövrlərdə türkdilli xalqlarda ad vermə ənənəsinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, eyni zamanda bu adların (şəxs adları nəzərdə tutulur) tərkibcə sadə və mürəkkəb olmasını göstərmişdir.

Tarixi proses adlanmada ənənənin qorunduğunu meydana çıxarır. Çünki indiki şəraitdə də adların morfoloji quruluşunda eyni halın qorunduğunu görürük. Tarixi proses bir məsələni burada yenisi ilə əvəzlənməyə məruz qoymuşdur. Bu da dastanda qəhrəmana ad qoymanın zaman fərqidir. Belə ki, "Dədə-Qorqud"da ad igrdə qəhrəmanlığı müqabilində, keyfiyyət xüsusiyyətlərinə münasib olaraq verilir. Yəni ad qoyma xeyli sonra baş verir. İndiki şəraitdə isə adlanmanın tamamilə başqa formasından istifadə edilir.

R.Xalıqova "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında antroponimlərin struktur-semantik təhlili" adlı məqaləsində ümumi şəkildə belə qənaətə gəlir ki, dastan Azərbaycan dilində şəxs adlarının tarixini öyrənmək üçün ən yaxşı mənbədir. Ə.Tanrıverdiyev də məhz bu istiqamətdə araşdırmalar apararaq mülahizələrini "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" adlı monoqrafiyasında ümumiləşdirmişdir. Burada müəllifin başlıca məqsədi adların etimologiyasını müəyyən etməkdir. Dastan, bizim nəzərimizcə, Azərbaycan dilində qədim adlar toplusudur. Maraqlı bir məsələni də qeyd edək ki, bədii əsərlərin onomastikasının tədqiqi istiqamətində aparılan

araşdırmaların böyük əksəriyyəti antroponimlərə həsr olunub. Etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, zoonimlər ya ümumi şəkildə problemin bir hissəsi kimi araşdırılmış, ya da ən yaxşı halda məqalə səviyyəsindən o yana getməmişdir. Məsələn, Ə.Ağayevin "Koroğlu" dastanında zoonimlər" adlı məqaləsi ilk baxışda belə təəssürat yaradır ki, burada problemin qoyuluşu sırf mövzunu səciyyələndirmək məqsədi daşıyaçaqdır. Ancaq məqalə ilə tanışlıqda aydın olur ki, müəllif ümumi zoonimlər haqqında tədqiqat aparır.

Bədii əsərlərin dilində çoxlu dil faktları yaşayır. Onlar onomastik sistemi tədqiq etmək üçün əvəzsizdir. S.Əlizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları" adlı məqaləsində dastanda işlənən adların müxtəlif cür oxunuşu məsələsinə toxunur və bunun səbəblərini göstərməyə çalışır. Onu da qeyd edək ki, S.Əlizadə mətnşünas kimi bu gün dastanda sözlərin oxunuşunun dəqiqləşməsi istiqamətində xeyli iş görmüşdür. Dastandakı ifadələrin oxunuşu istiqamətində H.Araslının, Ş.Gökyayın və başqalarının maraqlı mülahizə və mübahisələri vardır. S.Əlizadənin də gördüyü işlər həmin mübahisəli məqamların dəqiqləşməsi sahəsində atılan addımlardandır. Buğac, Baybura, Baybecan adlarının ədəbiyyatda rast gəlinən müxtəlif variantları vardır. Müəllifin qənaətində Böyrək//Beyrək sözünün Böyü adından törəməsi dayanır. Qədim türk sözlüyündə böyü qurd, canavar anlayışı daşıyır. Burada adın verilməsi ilə onun daşıyıcısı arasında yaxınlıq görünür. Ad

sahibinin mahiyyətini, xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Yəni adla sahibi arasında tam eyniyyət görünür. Bu isə tarixin müəyyən mərhələsi üçün səciyyəvidir.

Yuxarıda "Koroğlu" dastanında zoonimlərlə bağlı Ə.Ağayevin məqaləsi haqqında bəzi məqamlara toxunduq. Lakin onu da qeyd etmək ki, bu dastan onomastik vahidlərin zənginliyi və özünməxsusluğu baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dastanın bütövlükdə rəngarəngliyinin nəticəsidir ki, Şərq xalqları arasında onun 400-dən çox variantı yaranmışdır. Digər bir məsələni də qeyd etmək ki, Şərq xalqlarında bu dastan qədər yayılmış ikinci bir nümunə yoxdur. Ona görə də həmin variantlarda onomastik vahidlərin araşdırılması bir problem kimi tədqiqatçısını gözləyir. Biz burada Ə.Cavadovun "Koroğlu" sözü haqqında"¹ və Q.Cəfərovun "Qırat və Dürat" adları"² adlı məqalələrini qeyd etmək istərdik. Müəllif Qırat və Dürat zoonimlərinin etimologiyasını açmağa çalışır. Bu at adları mövcud ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdə izah olunub. Ümumiyyətlə, adın Kır fonetik variantına M.Qaşqarlıda, N.Marda, B.Karlıyevdə, L.Budaqovda və başqalarında rast gəlirik. Q.Cəfərovun mülahizələri də bu araşdırmaların davamı kimi görünür.

Dastanın qəhrəmanı Koroğlu adına gəlincə deməliyik ki, bu adla bağlı dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində çoxlu məqalələr yazılmış, hətta bir sıra

¹ Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1995. V buraxılış. ADPU. S.21.

² Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfrans materialları. I c. Bakı, 1987, API, s.226.

rəvayətlər də yaranmışdır. Şübhəsiz, həmin rəvayətlər adın mövcudluğunda xalq etimologiyasını əks etdirir və bir növ nəzəri mülahizələrin söylənməsinə yardımçı olur. Müəllif mövcud mühakimələrdən fərqli olaraq adın qoyuluşunu onun atası Alı kişi ilə bağlayır və oğlana igidliyinə müqabil olaraq bu mənanı ehtiva edən Kokroqlu (kükreklı) adının verilməsini məqsəduyğun bilir. Şübhəsiz, bu mövcud araşdırmalar üçün son qənaət deyildir və mülahizələrin yekununda faktların dəqiqləşməsi dayanır. Ə.Cavadovun bu adla bağlı qənaəti də yeni mülahizələrə rəvac verir və Koroğlu adını Alı kişidən çox xalqın onun vəziyyətilə bağlı verməsi qənaəti daha çox həqiqətə yaxın görünür.

"Bədii əsərlərdə müsbət və mənfi surətlərə verilən ad birinci növbədə yazıçının həmin surətə münasibəti, əsərin janrı ilə bağlıdır. Bunu toponimlər haqqında da demək olar. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin ideyası ilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar".¹ Burada müəllifin qeyd etdiyi iki istiqamət var ki, bütün bədii nümunələrdə müşahidə olunur. Birincisi, müəllifin surətə münasibətidir. Yazıçı hər bir surəti əsərin ümumi qayəsinə uyğun işləyir və orada obrazların rəngarəngliyini yaradır. Məsələn, S.Rəhimovun "Mehman" povestində Mehman obrazı var və ona qarşı Kamilov, Murtuz Murtuzov və Qaloş surətləri də mövcuddur. Müəllifin burada fəal mövqeyi, şüurlu münasibəti aydındır. Əsərdə

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s.505.

janr məsələsi isə problemin başqa tərəfidir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hər bir janrın bədii nümunədə yarada biləcəyi imkan var. Məsələn, nəsr əsərlərindəki imkanla poeziyadakı janrın imkanlarını eyniləşdirmək olmaz. Eləcə də dram əsərlərindəki imkanı nəsr və poeziyadakı vəziyyətlə müqayisə etmək düzgün deyil. Bədii nümunələrdə hadisəyə münasibət, obrazların vəziyyətinin xarakteristikası yazıçı mövqeyi və janrın imkanları ilə ölçülür. Nümunə üçün Mirzə Cəlilin "Ölülər" komediyasında hadisələrə və obrazların hansı bədii funksiya ilə yüklənməsinə fikir vermək kifayətdir. Bir tərəfdə ayalavaqlar dünyası, dil fanatları Hacı Həsən, Mir Bağır ağa, Hacı Baxşəli, digər tərəfdə onların tərəf müqabili Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd durursa, bunların hər ikisinə əks bir tərəfdə Kefli İsgəndər təsvir olunur. Müəllif hadisələrin gedişində obraza münasibəti formalaşdırır və bu avam mühiti didib-dağıdacaq Kefli İsgəndəri yaradır. Dram əsərlərində onomastik vahidlərin işlənmə məqamı aydın şəkildə müşahidə olunur. Onomastik vahidlərin əsərdə funksional səciyyəsi daha fəal görünür. Üslubi məqamda xüsusi mahiyyət kəsb edir. Hətta əsərdə təsvir olunan toponimlər də hadisələrin gedişinə, reallığına üslubi çalar verir, bir növ təsiredici vasitəyə çevrilir. Bütün bu məqamları nəzərə alan Ə.Cavadov bədii əsərlərdə toponimlərin üslubi imkanlarını xüsusi olaraq vurğulayır və onların qruplaşmasını aparır. a) Müəyyən yerin adı heç bir təhrifə yol verilmədən dəqiq şəkildə göstərilir. b) Hadisələrin cərəyan et-

diyi məkan şərti işarələrlə verilir. c) Hadisələrin cərəyan etdiyi ərazi qeyri-müəyyən şəkildə göstərilir. ç) Hadisənin məkanı ümumidir, təsəvvürdə tutulan məkan adları müsbət planda verilir. d) Məkan mənfi planda verilir. e) Məkan qondarmadır, xəyalidir.¹ Bədii nümunələrdə hadisələrin baş verdiyi məkana münasibət və onun bölgüsü məsələsini tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə aparmışlar.

Prof.A.Qurbanov toponimləri real və qeyri-real adlandırmaqla iki qrupda birləşdirmişdir.

Rus alimi T.Nemirovskaya real, fərdi və başqa məkanda işlənən real toponimlər şəklində qruplaşdırır. D.Əliyeva, X.Məhərrəmov, F.Bağirova da bədii əsərlərdə hadisələrin baş verdiyi ərazi adlarının bölgüsünü aparmışlar. Burada hadisələrin təsvir məkanı reallığı və qeyri-reallığı nəzərə alınmaqla iki istiqamətdə qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqatçılar ya müasiri olduğu şair və yazıçıların yaradıcılığını bütöv halda götürüb tədqiqə cəlb edir, ya da hansısa konkret əsəri araşdırırlar. Q.Bağirova "C.Məmmədquluzadənin əsərlərində qəzet və jurnal adları", Q.Mustafayeva "Ağ liman" povestində adlar haqqında", "Anar yaradıcılığı və antroponimlər", F.Bağirov "S.Rəhimovun əsərlərinin onomastik leksikası", D.Əliyeva "Toponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri (M.S.Ordubadinin romanları əsasında)" və s. D.Əliyeva üslubi onomastika məsələsindən danışarkən "üslu-

¹ Ə.Cavadov. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. B., 1970, s.24.

bi onomastikanın bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin bədii üslubi imkanlarını tədqiq etdiyini" yazmışdır.¹

Apelyativ və onomastik leksikanın hər ikisi dil vahididir. Onlar bədii əsərlərdə üslubi mahiyyət kəsb edir, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik keyfiyyətləri qazanır. Onun əsərdə yerinə düşməsi, necə poetik mənə kəsb etməsi isə sənətkarlıq məsələsidir və sırf yazıcının üslubunu müəyyənləşdirən poetik faktordur. Çünki bədii əsərlərdə bütün sözlər poetik mənaya yüklənir və həmin mənə fəal mövqedə olur, bədii əsərdə fikrin parlaq ifadəsini, forma gözəlliyini şərtləndirən amilə çevrilir. K.Qasıмова "Dram adları və bədii qayə (İ.Əfəndiyevin pyesləri əsasında)" adlı məqaləsində bədii qayə kimi ad seçmə məsələsindən danışır və onu mühüm vasitə kimi vurğulayır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda, daha doğrusu, müasir publisistikada belə bir fikir dolaşmaqdadır ki, ad əsərin yarısı qədərdir. K.Qasıмова da təxminən məsələyə bu mövqedən yanaşır. Eyni zamanda fikrini əsaslandıraraq yazır: "... Dram əsərlərinin adı bir növ reklam, tamaşaçını cəlb etmək funksiyası da yerinə yetirir."² Adın oynadığı rol, daha doğrusu, reklam funksiyası son dövrlərdə aydın şəkildə müşahidə olunur. Çünki adla bədii nümunənin ümumi quruluşu arasında möhkəm bağlılıq olur. S.Krijijovski bu vəziyyəti qeyd edərək: ad "papaq yox, başdır ki, onsuz bədənin varlığı

qeyri-mümkündür",¹ – fikrini söyləmişdir. Son dərəcə dəqiqliklə ifadə olunmuş bu fikir bədii ad haqqında bütöv təsəvvür yaradır və onun əsərdə oynadığı rolu aydınlaşdırır. Nümunə üçün təxminən eyni hadisəni əks etdirən üç əsərin adına fikir verək. XVIII əsrdə İran şahı Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Azərbaycana hücumunu təsvir və təcəssüm etdirən Yusif Vəzir Cəmənzəminli "Qan içində" (əsər ilkin nüsxədə "İki od arasında" adlandırılıb), Ə.Haqverdiyev "Ağa Məhəmməd Şah Qacar", S.Vurğun "Vaqif" dramını yazmışdır. Bunların hər biri mövzu baxımından nə qədər eyni olsa da, adlanma və ifadə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Və bu adlanma bir daha yuxarıda misal gətirdiyimiz faktı, "əsərin adı papaq yox, başdır" qənaətinin doğruluğunu təsdiqləyir.

"Dram əsərlərinin adları, olduqca əhatəli və əhəmiyyətli kateqoriyadır. Əsərin bədii tərkib hissəsinə daxil olan dram adları ideya-estetik funksiya daşıyır və adların uğurlu alınması sənətkarın ustalığı, sənətkarlıq probleminə ciddi münasibəti kimi qiymətləndirilir. Çünki dram əsərlərinin adı təsadüfi söz və söz birləşməsi deyil. O, hər şeydən öncə, əsərin dramatik konflikti, mündəricəsi, ideya-bədii xüsusiyyətləri, obrazları, sənətkarın sənətə estetik baxışları və s. ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır." Bu qənaətlər, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda ad məsələsi sənətkarlıq məsələsidir və sənətə estetik münasibəti ifadə edir. Obrazlar öz daxili aləmi, düşüncəsi, hərəkətləri və fəaliyyəti ilə oxucunun yadda

¹ Əliyeva D. Toponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2000, s.15.

² Qasıмова. K. Dram adları və bədii qayə. Bakı, AOP.№4, s.216.

¹ Крижижовски С. Лингвистика и поэтика. М. 1976, с.207.

şına daxil olur. Ona görə də bədii əsərlərdə ad seçilməsi vacib məsələdir və bu əsərin adından obrazlara qədər bütün keyfiyyətləri ifadə etmək səciyyəsi daşıyır. Onomastik vahidlərin bədii əsərlərdə işlənməsi nəticə etibarilə poetika məsələsinə yaxınlaşır və bədii hadisə olmaq təəssüratı yaradır. Bütün bunları nəzərə alaraq bədii əsərlərə ad baxımından yanaşdıqda, ilk növbədə, adın üslubi çalarları ətrafında düşünmək lazımdır. Nümunə üçün İ.Şıxlının "Dəli Kür" əsərində adlanmadan obrazların səciyyəsinə qədər bütün məqamlara fikir vermək olar. Əsərin adı ilə bağlı bir məsələni xatırladaq, "Xalq ədəbiyyatında "sən kür, mən kür" ifadəsi işlədilməkdədir. Bu, Kür çayının adına coşğunluq, daşib sərhədləri aşmaq, ətrafı dağıtmaq halına müqabil "Dəli" adının da qoşulmasına səbəb olmuşdur. İ.Şıxlı da əsərdəki hadisələrə müqabil, problemlərin ağırlığına və vəziyyətin kəskinliyinə uyğun əsərinə "Dəli Kür" adını vermişdir. Romanı oxuduqda əsərin adı ilə obrazların xarakterik xüsusiyyətləri arasında bir yaxınlıq görünür və adlanmanın əsas cəhəti sayıla bilər. İkinci istiqamət hadisələrin Kür çayı ətrafında baş verməsi, Kür çayının əsərdə təsviri və adının tez-tez xatırlanması ilə əlaqələndirə bilər. Ancaq bizə belə gəlir ki, bu fikir, bəlkə də, söykənəcəyi olmayan ehtimaldır. Bu, daha çox Cahandar ağa ilə onun sevimli atı Qəmərin quyruğunun qırılmasına və bu tipli hadisələrə söykənən ehtimaldır. Bütün obrazlar məhz bu cür xüsusiyyətləri, adlanması ilə maraqlıdır. "Bədii əsərin qəhrəmanı öz daxili aləmi, xarakteri və

hərəkəti, rəftarı və düşüncəsi, nitqi ilə oxucunun şüurunda kök salır, möhkəmlənir. Yazıçının qələmə aldığı bir surət müvəffəqiyyətli olduqda onun bütün xüsusiyyətləri oxucunun təsəvvüründə qəhrəmanın adı ilə əlaqələndirilir. Bu ad hər kəsə tanış olur. O ya bir xəsisə, ya bir davakarı, ya da bir qəhrəmanı yada salır." Bu yazıçının həyat hadisələrinə yanaşması, mövcud vəziyyəti obrazlarda hansı səviyyədə əks etdirə bilməsi ilə bağlıdır. Bu mənada bədii ədəbiyyatda onomastik leksikanın üslubi məqamlarının tədqiqi zərurət kimi aktualıq kəsb edir.

Zaman-zaman əsərlərin bədii dili bütöv şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmiş, məsələyə apelyativ və onomastik bölümlərdən uzaq bir tam şəkildə yanaşılmışdır. Cəmiyyətin inkişafı, dünya mədəniyyətinin birindən digərinə inteqrasiyası bir sıra məsələləri aktuallaşdırır, yeni-yeni elm sahələrinin yaranmasını zəruriləşdirir. XX əsrin II yarısında yaranıb çox böyük uğurlu inkişaf yolu keçən onomologiya da məhz bu yeni yaranan sisteme aiddir. Əsərdəki xüsusi adların üslubi məqamlarına artan maraq orijinal tədqiqat əsərlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

II FƏSİL: BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Mir Cəlalın bədii nəsrinə əsasında)

Mir Cəlalın bədii əsərlərində onomastik vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri olduqca rəngarəngdir. Yazıçıların bədii əsərlərində işlənmiş onomastik vahidlər və onların üslubi funksiyalarının öyrənilməsi ilə poetik onomastika məşğul olur.

Azərbaycan onomalogiyası yaş etibarilə çox gənc olsa da, uğurlu, zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Həm xalq ədəbiyyatında, qədim yazılı abidələrdə, daş kitabələrdə, eyni zamanda klassik və müasir sənətkarların yaradıcılığında işlənmiş onomastik vahidlər – xüsusi adların müxtəlif qrupları böyük problemin bir hissəsi kimi araşdırılmış, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Üslubi material kimi məqsədə xidmət göstərən onomastik vahidlərin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bədii mətləblərin çatdırılmasında onomastik adlar üslubi funksiyasına görə adi sözlərdən fərqləndirilir. Söz ustaları onomovahidlərdə həmişə belə imkanları görmüş və onlardan müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə etmişlər.

Azərbaycanın bir çox yazıçı və şairlərinin bədii əsərlərində işlənmiş onomastik vahidlər geniş linqvistik tədqiqata cəlb edilsə də, bir sıra sənətkarların yaradıcılığı bu baxımdan hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir. Böyük istedad, zəka sahibi olan Mir Cəlalın yaradıcılığı da bu sıradadır. Onun əsərlərinin leksikasının müəyyən

hissəsini onomastik vahidlər təşkil edir. Mir Cəlalın bədii əsərləri onomastik mənbə kimi dəyərlidir.

Onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi ekstralinqvistik faktorlardan çox asılıdır. Bu vahidlər bədii əsərlərdə artıq onomastik vahid kimi deyil, ekspressivliyə, poetikliyə, məcaziliyə malik olan üslubi fiqur kimi iştirak edir. Buna görə də biz Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlənmiş bəzi xüsusi adların leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab etmişik.

Mir Cəlalın bədii əsərləri ümumi sözlərlə – apelativ vahidlərlə yanaşı, xüsusi adlarla – onomastik vahidlərlə də zəngindir. Hər bir onomastik vahiddən onların hər bir yarımqrupundan Mir Cəlal böyük bir sənətkarlıqla istifadə etmiş, bizə adi görünən hər bir sözü, xüsusi adı bədii-üslubi fiqura – məcaza çevirə bilmiş, öz fikir və məqsədlərini onlarla ifadə etmiş, xalq tərəfindən bu gün də sevilən, oxunan, ölməz sənət əsərləri yaratmışdır.

Ədəbiyyatda yazıçı şəxsiyyətinin təsdiqi əsas məsələlərdən biridir və bu məsələ sənətkarın bütün taleyini həll edir. Hər bir sənətkar başlanğıc olaraq sənət yollarında özünü təsdiqləməyə çalışır. Bu cəhət onun hadisələrə münasibətindən tutmuş ifadə tərzinə qədər bütün məsələləri əks etdirir. M.Cəlal XX əsrin I mərhələsində ədəbiyyata gələn sənətkarlardan biri idi. Özünəməxsus ifadə tərzini, hadisələrə fəal münasibəti, həmin həyat hadisələrinin bədii əsərlərdə orijinal şəkildə təsviri və s.

məsələlər onu öz sələflərinin görkəmli davamçısına çevirmişdir.

Mir Cəlal ədəbiyyatda, xüsusilə nəsr sahəsində öz sözü, öz yolu olan bir sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunsa da, əsərləri dilçilik baxımından kompleks şəkildə tədqiq edilməmiş, sənətkarın bədii əsərlərinin dili onomastik və apelyativ leksika baxımından araşdırılmamışdır.

Elmi tədqiqatın ilk və həlledici mərhələsi mənbədir. Mir Cəlalin bədii əsərləri onomastik mənbə olmaq baxımından da öz zənginliyi ilə seçilir. Onun əsərlərinin onomastik sistemində bütövlükdə yaradıcılıq pafosunu, ekspressivliyi, emosionallığı bir vasitə kimi əks etdirmək imkanı vardır.

Mir Cəlal həyatı gerçəklikləri təqdim edərkən onomastik vahidlərin köməyi ilə oxucu üçün bədii mühitin tam şəkildə həqiqət kimi dərk olunmasına münbit şərait yaratmış. Oxucu özünü təsvir edilən hadisələrin içərisində hiss edir, hadisələrin baş verdiyi məkanı doğma hesab edir və bədii gerçəkliyin içərisində özünü, özünə münasibəti və öz mövqeyini aydın hiss edir.

Mir Cəlal, ümumiyyətlə, surətləri qarşılaşdıran zaman və onları bir-birinin dilində adlandırarkən psixoloji-sosial ovqatdan onomastik vahidlərə yanaşır, onovahidlər müraciət formasına çevrilir. Məsələn,

Dəftərdar siyahıya baxdı: Qiyas Dəmirov!..¹

– *Qumru, Qumru! Uşaq hanı? Uşağı harda qoymusan, ağız!*

Nümunələrdə işlənmiş antroponimlər vasitəsilə müxtəlif məna çalarları: birinci cümlədə (Qiyas Dəmirov) adi müraciət, ikincidə (Qumru) adın təkrar işlədilməsi vasitəsilə həyəcan çaları təbii şəkildə öz əksini tapmışdır.

“... Bəzən bədii ədəbiyyatda xüsusi adlar yazıçının həyatını, mövqeyini, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və s. müəyyənləşdirməyə kömək edən mühüm faktora çevrilə bilər. Dastanların, nağılların... hansı ölkəyə, hansı xalqa, hansı dövrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək işində xüsusi adların əhəmiyyətli rolu məlumdur. Nəzərə alanda ki, xüsusi adlar, daha çox isə şəxs adları icimai, dolayısı ilə siyasi əhəmiyyət daşıyır, o zaman bu adların tədqiqinin əhəmiyyəti bir daha ciddiləşir”.¹

Mir Cəlalin yaradıcılığının özünəməxsus leksik-semantik və üslubi çalarları vardır. Burada sözlər üslubi cəhətdən müxtəlif məqamlarda işlənir, yerinə görə yeni məna kəsb edir. Bədii mühitdə sözün incəlik və dərinliyi üzə çıxır. Onun əsərləri öz təbiiliyi, şirinliyi ilə, obrazları isə öz canlılığı ilə seçilir və sevilir.

Mir Cəlalin əsərlərinin dili leksik-semantik və üslubi baxımdan bir sistem təşkil edir. Bu sistemin açılması olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki yazıçı fərdiliyini, özünəməxsusluğunu göstərən əsas amil hadisəyə yanaş-

¹ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünün düşünərkən. Bakı, 1989, s.33.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.13, 39.

ma və sözdən istifadə tərzidir. Burada sənətkarın nəyə qadir olduğu, özünəməxsusluğu aydınlaşır.

Mir Cəlalin yaradıcılığında apelyativ leksikanın imkanları hüdudsuzdur. Onun əsərlərində sözlərin emosionallığı, lakonikliyi fikrin emosionallığına çevrilir. Xalq danışığı dilinin sadəliyi əsas amil kimi izlənilir və sənətkar bütün məqamlarda bunu gözləməyə çalışır. Sözlün həqiqi mənasında, buna yüksək səviyyədə nail olur. Apelyativ leksikanın fəallığını və düşüncənin obrazlılığını xüsusi adların işlənməsi daha da artırır. Onomastik vahidlər əsərdə üslubi vasitəyə çevrilir və yazıçının əsərlərində işlənmiş onomastik vahidlərin üslubi məqamlarının açılmasını aktuallaşdırır.

Onomastik vahidlərin poetikası məsələsi bu sistemin dərin laylarına nəzər salmaq, üslubi tərəflərini müəyyənləşdirmək və açmaq üçün gərəklidir. Hər hansı bir yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmədən, onun dəsti-xətti haqqında aydın təsəvvür olmadan tutarlı mülahizələr yürütmək olmur. Onomovahidlərin üslubi imkanları bədii mətndə o zaman gerçəkləşir ki, onlar müəyyən emosional anlayış ifadə etsinlər. Emosional məzmun daşıma, üslubi vasitə olma baxımından yazıçının əsərlərində işlənmiş antroponim və toponimlər daha çox diqqəti cəlb edir.

2.1. Antroponimlər

Bədii əsərlərdə müəyyən hadisə, hərəkət qeyri-müəyyənlikdən başlayaraq müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Yazıçı surəti oxucuya birdən-birə təqdim etmir. Obraz sanki hərəkətin, hadisələrin ümumi gedişinin arxasında gizlənmiş olur. Hərəkətlərin bir-birini izləməsi get-gedə surəti meydana çıxarır.

«Xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin verilməsi üçün müəllifin istifadə etdiyi vasitələrdən biri də surətə verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi cəhətlər ümumiləşdirilir»,¹ ad seçmək bacarığı «xüsusi ustalığ, sənətkarlıq tələb edir».²

Yazıçıların bədii əsərlərdə obrazlara verdikləri adlar xalqın hüsn-rəğbətini qazanan, yeni əməllər, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mənə-nətlə qalib gələn qəhrəmanların adlarını, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirir. Bir çox obrazların adları xalq tərəfindən qəbul edilir, ata-analar həmin surətlərin adlarını həvəslə öz yeni doğulmuş körpələrinə verirlər. Məsələn, C.Cabbarlının qəhrəmanları olan Sevil, Yaşar, Gülüş, S.Vurğunun əsərlərində Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər, Mir Cəlalda Bahar, Qumru, Ləyaqət və başqa

¹ M.Adilov. Sənətkar və söz. Bakı. 1981.

² Q.Mustafayeva. S.Rəhimovun romanlarında antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, APİ, AOP. №9, s.55.

adlar indi xalq arasında geniş yayılmışdır. Bədii adlardan canlı adlandırmaya gələn ənənə məhz obrazın xalq düşüncəsinə, istək və arzularına yaxınlığı ilə bağlıdır.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsi ilə bağlıdır. Bu, ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını da müəyyənləşdirir.

Bədii ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri tərbiyələndirmə vasitəsi olmasıdır. Buna görə də klassiklər bədii ədəbiyyatı insanşünaslıq elmi adlandırırlar. Çünki ədəbiyyatın əsas vəzifəsi insan tərbiyəsinə xidmət etmək, cəmiyyət üçün yararlı insanı yetişdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, cəmiyyət öz tərəfləri ilə mənfi və müsbət qütblərə bölünür. Ədəbiyyatın məqsədi isə mənfilikləri aradan qaldırmağa xidmət etməkdir. Mir Cəlalin əsərləri bu baxımdan qeyri-adi təsiredici gücə malikdir. Yazıçının bədii əsərlərində işlənmiş antroponimləri bu cəhətinə görə, xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

"Advermə bəşəri hadisələrdəndir və ən qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın bütün xalqlarında özünə yer tapmışdır»,¹ Lakin şəxsə advermə ilə bədii əsərdə personaja advermə bir-birindən fərqlənir. Təbiidir ki, yazıçılar öz qəhrəmanlarına ad seçərkən çətin bir yol keçir, dəfələrlə düşünüb-daşınır, janrın tələbinə uyğun,

¹ M.Cəfərov. Q.Zakirin yaradıcılığında poetik onomastika. Bakı, API, AOP. 2002, №10, s.101.

öz fərdi üslubları, həmçinin obrazın səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təbii surətdə səsleşən bir ad "kəşf edirlər".

Yazıçıdan obrazın xarakterinə uyğun ad seçmək tələb olunur. Xarakterə uyğun olmayan ad oxucunu cəlb etmir, onu düşündürmür.¹ Mir Cəlalin bədii əsərlərində antroponim seçmək, antroponimi tanımaq üsulları müxtəlifdir və üslubi məqsədə xidmət edir. Məsələn, "Göz" hekayəsi Yəhya Kamal antroponimi ilə tanışlıqdan başlanır və fikir verilə, üç mərhələdə həmin şəxsin kim olduğu aşkar olur:

– *Yəhya Kamal!*

Böyük məscidə yolunuz düşsə, ayələrdən çox bu adı oxuyarsınız. Qoca çinar ağaclarının gövdəsində, gəci qopan divarlarda iri xətlə, səlhiqəsiz yazılmışdır:

– *Yəhya Kamal!*

Yayda yeri cızır, qışda qarı sulayar, hər yerdən əlacı kəsiləndə dırnağını yalayıb yazardı. – Yəhya Kamal!

Siz maraqlanıb, bu "möhr" sahibini tanımaq istəyəcəksiniz. Siz onu çoxdan tanıyırsınız. Az-çox ictimai yerlərdə əlaqəniz varsa, mərasimə, mitinqə, iclasa, klubaya yolunuz düşərsə, onu gündə bir neçə dəfə görə bilərsiniz. Qoltuğunda qəzet, əlində işıldayan ağac, qolunda qırmızı; yazdırsa – düşündə bir çiçək nə isə mızıldanaraq yanınızdan ötecekdir.²

¹ Z.Məmmədova. Bədii ədəbiyyatda şəxs adlarının karakterioloji əhəmiyyəti. Bakı, API, AOP, №1, 2005, s.45.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.211.

Bu təsvirdən sonra məlum olur ki, "möhrün sahibi" zahirən axsaq və yaraşıqsız bir adamdır. Mərəsimlərdə rəsmi adam olur. Qorxaq, hər şeydən ehtiyat edən bu adam "suyu üfürə-üfürə içir".

Mir Cəlalin əsərlərində antroponimi tanıtmaq üsullarından biri də mötərizə içərisində şəxsin adının verilməsidir. Əvvəlcə qeyri-müəyyən olan antroponim mötərizə açıldıqdan sonra müəyyənləşir. Məsələn,

Arıq oğlan (Zahidov deyirdilər) çayını nəlbəkiyə tökə-tökə üzünü Dilənə tutdu.¹

Bu tipli tanıtma üsulu özü də yazıcının fərdi üslubunun səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Yazıçı burada birbaşa şəxsin adını da verə bilərdi. Lakin Mir Cəlal əvvəlcə oxucunun diqqətini personajın zahiri görünüşünə yönəlmiş, sonra isə onun adını, soyadını söyləmişdir.

Yəhya Kamal çox təzə xəbərlər gətirmişdi: – Səndən sonra Hüseyinqulu uşağını yaman günə qoydular. Şükürü öldürənlərin işi açıldı. Girmanca Qulunun gəddəsi ilana dönmüşdü. Bir günün içində hökuməti kəndə tökdü...², – nümunəsində Mir Cəlal antroponim vasitəsilə baş vermiş hadisələrin təfəsilatını oxucuya çatdırmışdır.

Mir Cəlalin bədii əsərlərinin antroponimik sistemi maraqlı üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun adlar sistemində həm dünya tarixinin görkəmli simalarının adlarına, Azərbaycan ədəbiyyatının və tarixinin

tanınmış şəxsiyyətlərinin adlarına, həm adi-real adlara, həm də müəllif fantaziyasının məhsulu olan qeyri-real adlara rast gəlirik. Tarixi şəxsiyyətlərin adlarına, əsərlərinə və aforizmlərinə müraciət etməsi Mir Cəlalin yalnız Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə dərin bələd olduğunu, onun hərtərəfli dünyagörüşə malik bir ziyalı, görkəmli bir yazıçı olduğunu bir daha sübut edir.

"Yolumuz hayanadır" romanında Mir Cəlal özünə ustad hesab etdiyi, şəxsiyyətinə, yaradıcılığına dərin hörmət bəslədiyi C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Abbasqulu ağanı, S.Məcrid Qənizadəni və başqalarını böyük məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatından, bu hərəkatın başçısı Səttar xandan, onun igidlərindən söhbət açmışdır. Yazıçı M.Ə.Sabiri tanıtmaq üçün xüsusi bir yol seçmişdir:

Mirzə Abbasqulu dostunu yaxşı tanıyırdı. Onun dərinə düşündüyünü, zehində nə isə yazıya keçirməli bir mətləbi dönə-dönə ölçüb-biçdiyini bilirdi.

Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırır: "Sabir ki, Sabir!".¹

Belə bir tanıtma vasitəsilə Mir Cəlal M.Ə.Sabirin xarakteri, çox ehtiyatlı olması haqqında oxucuya məlu-

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.222.

² Yenə orada. s.214.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, IV c. s.17.

mat vermiş, eyni zamanda "Sabir" adının mənası izah edilmişdir.

M.Ə.Sabirin şeirlərini olduqca dərin dəyərləndirən Mir Cəlal bunu belə nəzərə çatdırır:

Necə ki, siz buyurdunuz, məcmuənin ("Molla Nəsrəddin" məcmuəsi nəzərdə tutulur – H.H.) az-çox şöhrət tapması həmin bunların nəticəsidir, möhtərəm şairimiz Sabirin türməna, aydın əşarıdır.¹

Əsərdə M.Ə.Sabirin Hop-hop təxəllüsünü də Mir Cəlal özünəməxsus tərzdə izah etmişdir:

"Senzor: – Şübhəm yoxdur ki, sətirləri yazanlar nəinki imperatorluğu, həm də siz müsəlmanları, şəxsən, cənab redaktor sizi, namestnikliyin mətbuat idarəsi yanında müəyyən rəğbət sahibi olan sizi istəməyən bəd-xahlardır. Nədir bu, səhifələrinizi üzünə geniş açdığınız "Hop-hop" kimdir?

– Hop-hop bir adam deyil, bizim həcvə şairlərin müştərək təxəllüsüdür".²

Yazıçı burada "Hop-hop"u ümumiləşdirilmiş təxəllüs kimi təqdim etmiş, Sabir ədəbi məktəbinin açıq fikirli nümayəndələrinin hamısı nəzərdə tutulmuşdur.

Təbriz Azadlıq hərəkatına – bu hərəkatın fədailərinə böyük rəğbət bəsləyən Mir Cəlal onomastik vahidlərdən istifadə etməklə həmin inqilabi Kərbəla müsibəti ilə müqayisə etmişdir:

¹ Yəne orada. s.176.

² Yəne orada. s.228.

"Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi də olsa din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmğahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir... Nəzərimizi qəhrəman Təbriz mücahidlərinə çevirək, məşrutə fədailərinə səs verək! Var olsun hürriyyət! Yaşasın Səttar xan inqilabı!"¹

Azərbaycanda, xüsusilə də Təbrizdə xalqın həyatını, ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən Mir Cəlal özünü xalq hərəkatından ayıra bilmir, bədii əsərlərində personajların dili ilə: "zaman bizdən bunu istəyir", – deyərək xalqı milli birliyə çağırırdı. Bu isə heç bir zaman dəyərini itirməyən, bu günümüz üçün də aktual olan məsələlərdən biridir.

Azərbaycan folkloruna, klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dərinən bələd olan, bu ədəbiyyatın dünya şöhrətli nümayəndələri ilə fəxr edən Mir Cəlal bədii əsərlərində Nizami Gəncəvini, Məhəmməd Füzulini də yeri gəldikcə yada salmış, xalqın və özünün onlara olan sevgisini obrazların dili ilə ifadə etmişdir. Məsələn,

Mərdan:

– Keçənə güzəşt deyərlər. İndi gəlin ayılaq! Başlayaq vətənimizi abad eləyək. Torpağımızı qızıl eləyək... Bax, odur, o Gəncə çayının qırağında uçuq sərda-bada yatan kişini görürsünüz mü? O, dünyalarda tanınan

¹ Yəne orada. s.215.

şairlər şairi Nizami bizim vətənin oğludur. O kişi şeir dəryasıdır axı! Mənim arzum var. O kişinin qəbrində böyük bağ salaq, ağaclar əkək. Lək-lək çiçək əkək. Qız-ılgül bəsləyək. Cümə günləri yol uzunlu cavanlarımız çala-çala, oynaya-oynaya Nizami bağına gəzməyə get-sinlər!¹

Verilmiş nümunədə Mir Cəlal ürək ağrısı ilə şeir dəryası, Şeyx Nizaminin məzarının baxımsızlığını diqqətə çatdırmış, abadlaşdırılmasını vacib saymışdır ki, onun bu müqəddəs arzuları Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdiyi son illərdə ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmişdir.

*Müsəlmanın evini yıxan, onun öz "alimidir". Fırəngdən soruşarsan, ədibinə peyğəmbər deyir. İngilis Nyutonu millət üçün günəş bilir. Rus Puşkin, Tolstoyu ilə fəxr edir.*²

Nümunədə yazıçı dünya elminin, dünya mədəniyyətinin görkəmli simalarının adlarını çəkməklə müqayisə aparmış, Azərbaycan ziyalılarına eyni münasibəti görmədiyi üçün təəssüflənmişdir. Deməli, tarixi şəxsiyyətlərin xatırlanması təsadüfi xarakter daşımamış, yazıcının məqsədinə xidmət edərək, hadisənin təsvir məqamına uyğun olaraq işlədilmişdir və bu kimi nümunələrdə «nəsillərin yaddaşında qalmağa layiq olanların bədi təsvirlə əbədiləşdirilməsi ilə yanaşı, qədim cəmiyyətlərdə mövcud olan qanun yaradıcıları, sadə adam-

lar... haqqında kifayət qədər informasiya əldə etmək mümkündür».¹

Mir Cəlalin istifadə etdiyi antroponimlərin bəziləri dastanlardan gələn adlardır ki, bu gün də xalq həmin adları sevə-sevə öz övladlarına verir, yaşadır. Belə adlara Nigar, Alı adlarını nümunə göstərə bilərik. Bu adların hər ikisi Azərbaycanın qəhrəmanlıq eposu "Koroğlu" dastanının personajlarının adlarıdır.

"Döyüşçünün dedikləri" hekayəsinin qəhrəmanı Nigar 10 yaşlı bir qızıcağ olsa da, qeyrətli, mərd qızıdır, böyük ürək sahibidir. Döyüşə gedən atasının gümüş papiros qutusunu ehtiyac üzündən hər gün satmağa aparsa da, sonda qızıcağın atasının əmanətini satmağa əli gəlmir:

– *Ata, sənın qutunu özgələrə necə verəydim?*

*Ona elə gəlirdi ki, bu qutu getsə, atası bir daha qayıtmayacaq... Bu isə uşağı dəhşətə gətirirdi. Nigar bunu duyurdu, ona görə hər gün anasının əmri ilə qutunu satmağa gətirir, qəlbinin hökmü, ata məhəbbəti ilə təkrar evə qaytarırdı.*²

Yazıçı on yaşlı balaca Nigarı öz sələfi Nigar nənəsi kimi qeyrətli, təəssübkeş və ağıllı təsvir etmişdir. Antroponimin xalqın təfəkküründə tarixən formalaşmış semantikasını ilə personajın xarakteri biri-birini tamamlamışdır. Bu isə onu göstərir ki, Mir Cəlal bədi əsərlərində işlətdiyi şəxs adlarını mövzu ilə əlaqələndirmiş, adın

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, II c. s.195.

² Yəne orada. s.18.

¹ İ.Vəliyev. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası. Bakı, 1999, s.88.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.516.

semantik tutumu ilə əsərin bədii məzmunu arasında uğurlu əlaqə yaratmışdır.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində bəzən personajın adı çəkilmir. Məsələn, "Gülgəz" hekayəsində belə bir cümlə ilə rastlaşırıq:

"Gülgəzin atası "M.F.Axundov" gəmisində çalışırdı.¹

Yazıçı Gülgəzin atasının adını verə bilərdi, amma Gülgəzin tərbiyəsilə Alı baba məşğul olduğu üçün onun atasının adının dəqiq verilməsinə ehtiyac duyulmamışdır.

Ayaz – Əlipaşanın ev qulluqçusu, həmin o göyköynək qız – əlində bir qab xörək qəfildən içəri girdi.²

Ayaz adının biz, adətən, oğlan uşaqlarına verildiyinin şahidi olsaq da, Mir Cəlal bu adı bir qız obrazına verməklə müştərək işlənən adlar sırasına daxil etmişdir:

Onun bu axşamkı yoldaşı Kəhrizov Novruz idi... Traktorçu kursunda oxuyan Yarpız adlı bir qıza bənd oldu. Qızı aldı da. Demə, qız od-alov imiş. Novruzun başına bir oyun açdı ki, Novruz öz adını da yanıldı.³

Nümunələrdə işlənmiş Kəhrizov familiyası, Yarpız şəxs adı yazıçı tapıntısıdır. İlk dəfə olaraq biz bədii ədəbiyyatda Mir Cəlalin əsərlərində həmin apelyativlərin antroponim kimi işlənməsinin şahidi oluruq.

Hikmətin yaraşığında və gözəlliyində libasın, moda-nın demək olar ki, qətiyyəən iştirakı yox idi. Əksinə, onun əynindəki qırmızı kofta, başındakı abı kəlayağı, ayağındakı yüngül tufli Hikmətin gözəlliyindən ümumi və gözəl bir ahəng alırdı.¹

Ayaz adının işlənməsində gördüyümüz üslubu Hikmət adında da görürük. Yeni müəllifin "Hikmətdən xəbər" hekayəsinin adını oxuyan oxucu Hikməti kişi kimi xəyalında canlandırırsa da, hekayəni oxuduqdan sonra məlum olur ki, Hikmət 18-19 yaşlarında gənc, gözəl bir qızın adıdır. Yazıçı Hikmət adını da müştərək adlar sırasına daxil etmişdir.

Homer "Odisseyə" poemasında dünyada heç kəsin adsız qalmadığını söyləmiş və adı cəmiyyətdə "fərqləndirmə, tanıma nişanəsi" adlandırmışdır.²

Şəxs adları həmişə öz ictimai əhəmiyyətini saxlayır. «Личные имена существуют только в обществе и для общества, оно и диктует неумолимо выбор их, каким бы индивидуальным он ни казался. Личные имена социальны все и всегда».³

Şəxs adları bədii ədəbiyyatda mühüm əhəmiyyət kəsb edir və yazıçının fikirlərinin, düşüncələrinin, eyni zamanda əsərin mövzusunun, ideyasının açılmasına xidmət edən vasitələrdən birinə çevrilir.

¹ Yenə orada. s.454.

² Yenə orada. s.271.

³ Yenə orada. s.297

¹ Yenə orada. s.307.

² Homer. Odisseyə. Bakı, 1977, s.112.

³ Никонов В.А. Имя и общество. Москва, 1974, с.8.

Aydın məsələdir ki, yazıçı yaratdığı adlar vasitəsilə düşünür və düşündüklərini obrazlarla cəmiyyətə təqdim edir. Buna görə də bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hadisə Mir Cəlalin bədii əsərlərində də əhəmiyyətli, fərqli hadisələrdən sayılır.

Üslubi əhəmiyyət daşdığı üçün bədii əsərlərdə personajlara verilən adlar adi adlardan fərqlənir. Bədii əsərdə personaja ad seçmək həyatda doğulan körpəyə ad vermək qədər mühüm əhəmiyyətli bir hadisədir. Lakin bunlar bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Çünki valideyn övlada adətən, gözəl adlar verdiyi halda, müəllif personaja xarakterinə uyğun ad verir. Müsbət obrazlara sevdiyi adları, mənfi obrazlara isə xoşu gəlməyən adları verir, bəzən də özü uydurma adlar yaradır. Obrazların adlandırılmasında hər bir sənətkarın öz üslubu, öz yolu olur.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində personajların adlandırılması zamanı istifadə etdiyi bəzi üsulları diqqətə çatdırmağı məqsəduyğun bilirik:

1. Adın semantikasi ilə obrazın xarakteri, əlamətləri bir-birini tamamlamışdır. Məsələn, "Bir gəncin manifesti" əsərinin baş qəhrəmanı Mərdanın, onun anası Sonanın adlarının semantikasi obrazların xarakteri ilə üst-üstə düşür.

Mərdan – Sonanın böyük oğlu, Baharın qardaşındır. Haqsızlığa dözə bilməyən, cəsur bir igiddir. Onu adlandırmaq üçün yazıçının Mərdan adını seçməsi də təsadüfi

deyil. "Mərdan" sözü farsca mərd sözünün cəmidir: "kişilər, kişilərin şahı, kişiyyə məxsus xasiyyət, igidlər, qəhrəmanlar" mənalarında işlənir.¹

Eyni adlandırma üsulu ilə "İnsanlıq fəlsəfəsi" hekayəsində də qarşılaşırıq. Hekayənin qəhrəmanına Ağca adı eyni məqsədlə verilmişdir. Xüsusi üslubi vasitə kimi, yazıçı hekayəyə Ağcanın təsviri ilə başlamışdır:

Bəzi adamların adı heç özünə yaraşmır. Amma bu qızın adını, deyəsən, sonradan qəddinə, qamətinə, məlahətinə baxıb qoyublar. Ağca! Qubanın ağ alması! Heç tanımayan, bilməyən bir adam da rast gəlsə, yəqin ki, özgə ad deməz, bunu deyər: Ağca!.. Həmişə dik və düz baxan iri ala gözləri, ağ sifəti dairələyən qara tellər, qulac saçlar, şümal göyərçini gərdən, sakit yeriş.

Ağca adı "ağ" sifətinin çoxaltma dərəcəsinə işlədilməsi yolu ilə yaradılmış, personajın portreti, zahiri cizgiləri müəllifin seçdiyi adla – Ağca adı ilə tamamlanmış, antroponimin müvəffəqiyyəti təmin edilmişdir.

2. Adın semantikasi ilə obrazın həyatı təzad təşkil etmişdir. Məsələn, Mir Cəlal "Bir gəncin manifesti" əsərində öz kiçik qəhrəmanını Bahar adlandırmışdır. Şübhəsiz ki, bu da səbəbsiz deyildir. Müəllif qəhrəmanının həyatını bahar fəslə kimi canlı, şən, qaynar, sevincli görmək istəmişdir. Lakin Baharın həyatı bunun tam tərsini, əksini təşkil edir. Müəllif məsum Baharın ağır vəziyyətini Mərdanın dili ilə belə təsvir edir:

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.86.

*"Bahar! Sən qönçə kimi açılib gülməli idin. Bahar, ay Bahar! Ömrümüzün yazı açılmışdır. Həyat gülür, təbiət gülür. Düz-dünya bəzənib. Lakin sənin acı xatirən lalənin qəlbinə çəkilən dağ kimi ürəyimi yandırır... Ah məhrum, məzlum körpəm!.."*¹

Əsəri oxuyan hər kəsə məlumdur ki, Bahar çox qısa ömründə çox böyük rəzalətlərlə, əzablarla qarşılaşmış, nökrəçilik etsə də, bir tikə çörək tapıb yeyə bilməmiş, qardaşının həsrəti ilə ac-susuz küçələri dolaşmış və çox faciəli bir şəkildə soyuqdan donaraq ölmüşdür. Baharın həyatı ilə adının semantikasını arasında ziddiyyətin, təzadın yaradılması sənətkarın xüsusi yolu, xüsusi üslubi priyomudur.

Bahar sözünün mənası – yaz fəslə, yaz deməkdir. Ömrün gənclik çağı, gənclik deməkdir, fars mənşəlidir. Adı Bahar olan, lakin ömründə bir dəfə üzü gülməyən, bir dəfə də qarın dolusu çörək yeyə bilməyən, arzuları gözündə qalan, körpə ikən atasını itirib "yetim" ləqəbi qazanan körpə fidanın şaxtanın qılınc kimi kəsdiyi bir qış gecəsində soyuqdan donub ölməsi təsadüfi bir hadisə, adi bir təsvir deyil, sənətkarın xüsusi üslubi priyomudur. Yazıçı tərəfindən adla hadisənin bu şəkildə əlaqələndirilməsi antroponimin leksik mənası ilə, obrazın həyatı arasında kəskin təzadın yaradılması "Bir gəncin manifesti"nin bədii təsir gücünü, ekspressivliyini artıran üslubi vasitədir.

Baharın adı ilə həyatı, taleyi arasındakı ziddiyyəti müəllif əsərdə özünəməxsus tərzdə, aşağıdakı şəkildə diqqətə çatdırır: *Güclü və zalım qış qüvvəsini ancaq yoxsullara bildirirdi. Həyat öz soyuq şiddətilə kiminə divan tutur, iltiq ləzzətilə kiminə meydan açır, soyuq dövrən öz qansızlığı və amansızlığı ilə davam edirdi... Yalnız o, balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenəcə çiçəklənən Bahar, qışın çəngəlində məhv olmuş. Bahar daha yox idi. Ondan acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi.*¹

Verilmiş parçada müəllif həm adla hadisənin kəskin fərqi vermiş, həm də ağ, bəyaz qar üstündə qaralan cırıq, kimsəsiz papağı təsvir etməklə – təzad yaratmaqla (ağ, qara) hadisənin mahiyyətinin daha kəskin ifadə edilməsinə nail olmuşdur. Bu parçada artıq peyzajla hadisə bir-birini tamamlamış, körpə "Bahar" "qışın" dəhşətli çovğununda məhv olub getmişdir.

3. Yazıçı obrazın xarakterinə uyğun uydurma (qeyri-real) adlar yaratmışdır. Məsələn, Cinayətov, Anketov, Ləbbeyk, Məşriq, Kimya, Gilə, Durmuş, Qarınca xanım və s. adlar buna misal ola bilər.

"Anket Anketov" hekayəsində qüvvətli komik effekt yaradan vasitə Anketov antroponimidir. Adından bəlli olur ki, hamamlar trestinə müdir təyin olunan Anketov ancaq anket doldurmaqla məşğuldur. Bu mənasız iş oxucuda obraza qarşı mənfi münasibət formalaşdırır:

¹ MİR CƏLAL. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.237.

¹ Yene orada. s.121.

Gün olurdu ki, səhərdən gecə saat birə qədər Anketov kabinetinə qapanır, "liçni deloları" maraqlı bir roman kimi başdan ayağa, ayaqdan başa oxuyurdu. Qovluqları adamların ictimai vəziyyətlərinə görə cərgə ilə düzürdü. Acığı gəldiyi adamın qovluğunu lap aşağı başa qoyurdu. Anketov qovluqlarla söhbət edirdi. Qıraqdan qulaq asan, lakin onu görməyən elə güman edərdi ki, kabinetdə Anketovdan başqa beş-altı nəfər üzüyola, sakit uşaq var..."¹

Anketov üzünü görmədiyi, şavadsız Nisanı hesabdar, əvvəllər hesabdar işləmiş gənci – Nuru Nuruzadəni isə heç düşünmədən arvad hamamına kisəci təyin etmişdir.²

Yazıçı, Anketov Anket adlandırdığı adamın həm adı, həm də hərəkətləri vasitəsilə gülüş yaratmağa nail olmuşdur.

4. Simvollaşmış adlardan istifadə etmiş, tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi qəhrəmanların adları əsərə gətirilmişdir.

"Bir gəncin manifesti" əsərində Azərbaycan xalqının təfəkküründə güc, qüvvət, azadlıq uğrunda mübarizənin simvoluna çevrilmiş Koroğlunun, Eyvazın adları çəkilir. Bu isə, sözsüz ki, simvolik mənə daşıyır. Əsərdə belə bir parça var:

...Biz güclə tapışmışıq. Səni görmək mənim qoluma qüvvət, dizimə taqət verir. Eyvaz ilə Koroğlunu eşitmisənmi? Biz bir-birimizə arxalanmasaq, basılarıq.¹

Belə adlardan istifadə bədii əsərdə yazıçının üslubunu səciyyələndirir. Çünki bu adlar informativ xarakterli olur, məcaza çevrilərək əsərin bədii təsir gücünü artırır. Azərbaycanın yarı əfsanəvi, yarı həqiqi xalq qəhrəmanlarını yada salır. Məlumdur ki, Koroğlu və onun "dəliləri" XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş Cəlairlər hərəkatının qəhrəmanları olmuş, sonradan dastanlarda, nağıllarda onların adları əbədiləşdirilmişdir.

"Bir gəncin manifesti" əsərində dövrün ziddiyyətləri, ictimai-siyasi haqsızlıqlarla əlaqədar görkəmli Azərbaycan şairi, satirik Mirzə Ələkbər Sabirin adı tez-tez çəkilir. Bəzən onun misraları əsərin ayrı-ayrı parçalarının epigrafi kimi verilmişdir.

Mir Cəlal əsərdə baş verən siyasi hadisələrə bəzən Sabirin şeirləri ilə qiymət vermişdir. Bununla da yazıçı həm özünün Sabirə olan böyük rəğbətini ifadə etmiş, həm də belə bir dahi şairi Azərbaycan xalqına bir daha layiqli şəkildə təqdim etmiş, tanıtdırmışdır. Məsələn,

– Sən gərək sübut eləyəydin ki, yer hampanın deyil. Deyəydin, yerdir, hampa qolu zorlu olub, çəkib yoxsulun əlindən alıb. Yer əkənindir. Elə desən sözü kəsildirdi. Sabir neçə il bundan qabaq gör nə yaxşı deyib:

Zəhmət çəkənin, güc öküzün, yer özününkü,

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.341.

² Yəne orada. s.344.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.62.

Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!?

*Mərdan dinmədi, ürəyində fikirləşdi: "Sabirin sözlərini bilsəm, əlbəttə, deyərdim, ucadan sizin kimi oxuyardım. Kitabını qoltuğumdan yerə qoymazdım..."*¹

Yazıçı Baharın taleyi, nökrəçiliyə verilməsi hadisəsinin təsvir olunduğu "Nökrəçilik" hissəsinə Sabirin:

*Ey dərbədələr gəzib ürəyi qan olan çocuq!
Başsız qalib ayaqlara üftan olan çocuq!*

– misralarını epigraf seçmişdir. Və ya:

*İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!*

və s. misralarını M.Ə.Sabir sanki bu əsərdə xalqın acınacaqlı vəziyyətini görüb yazmışdı. Bu xüsusiyyət isə, məlumdur ki, Sabirin bütün şeirlərinə xas olan bir cəhətdir.

"Manifest"də Aşıq Abbas antroponimi də diqqətəlayiqdir. O, öz şeirləri ilə yanaşı, Sabirin şeirlərini söyləməklə Azərbaycanın böyük oğlunu yada salır ki, bunu yenə də yazıçının və xalqın Mirzə Ələkbər Sabirə məhəbbətini ifadə etməyin bir üsulu kimi qiymətləndirmək olar.

Aşıq Abbas toy məclislərində ağsaqqallıq edərdi. Kənddə yeganə adam idi ki, həm saqqal qoyar, həm də baş qoydurardı. Ondan soruşanda deyərdi:

*– Saqqalı dəlləklərin acığına, başı mollaların acığına qoyuram.*¹

Aşıq Abbas sevgidən, yardan oxumazdı. Başdan ayağa dünyanın indiki işlərindən, hər şeydən məhrum olan kasıblardan, insafsız varlılardan, zülmədən, ədalətsizlikdən deyərdi. Məsələn:

*Nə zaman getsə məclisə Məclislərdə ötməz sözü,
Qovular, döyülər kasıb, Danlaqlıdır üzü-gözü,
Danışmağa ağız açsa, Başı qapazlıdır, düzü,
Yer-yərdən söyülər kasıb. Demə ki, bir gülər kasıb...*

Mir Cəlalin əsərlərində rast gəldiyimiz bu cür nümunələrdə, xalq dastanlarında müşahidə edilən bir cəhətlə – nəzm və nəsr parçalarının növbələşməsi, bir-birini tamamlaması hadisəsi ilə rastlaşırıq. Nəzm parçaları ilə yazıçı nəsr əsərlərində oynaqlıq, ritmiklik yaratmış, oxucunu yormamağa çalışmışdır.

Göründüyü kimi, yazıçı istər mövcud real adlardan, istərsə də özünün yaratdığı qeyri-real adlardan fərdi deyim tərzinə uyğun olaraq bədii üslubi vasitə kimi, üslubi fiqur kimi istifadə etmiş, fikirlərinin obrazlı şəkildə oxuculara çatdırılmasına nail olmuşdur.

¹ Yenə orada. s.204.

¹ Yenə orada. s.93.

Bu cür hadisələr Mir Cəlalın əsərlərində bir silsilə təşkil edir. Xüsusi adlar bütün sənətkarlarda olduğu kimi, onun yaradıcılığında da üslubi əhəmiyyət kəsb edir, poetik vasitəyə çevrilir. Mir Cəlalın yaradıcılığını izləyən hər bir oxucu, hər bir azərbaycanlı onun romanlarında ("Bir gəncin manifesti", "Açıq kitab", "Dirilən adam", "Yolumuz hayandır"), hekayələrində ("Qardaş qanı", "Boz adam", "Şahin və Sona", "Odlu mahnılar", "Ərəb qardaş", "Gülbəsləyən qız", "Yad adam", "Yalan yeriməz", "Qanadlı qızlar", "Müdafiə vəkili", "Xoşbəxtlik barəsində", "Düşünmək istəyirəm", "Həkim Cinayətov", "Anket Anketov", "Vətən oğlu", "Kəmtərovlar ailəsi" və s.) müxtəlif xarakterli obrazlara onların xarakterlərinə uyğun olaraq ad verməsinin, obrazlara, hadisələrin baş verdiyi məkanlara və s. ad verərkən müəllifin çox düşünüb-daşındığının, öz məqsədlərinə uyğun adlar seçdiyinin şahidi olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Anketov, Cinayətov, Kəmtərov фамилия – antroponimləri ilə tanış olan hər kəs müəllifin bu adları daşıyan obrazlara qarşı mənfi münasibət bəsləməsinə və bu münasibəti oxucuda da görmək istəməsinə başa düşə bilər. Bu cür adlar obrazın daxili aləminin açılmasına xidmət edən, yazıcının təxəyyülünün – fantaziyasının məhsulu olan uydurma antroponimlərdir. Obrazlarla tanış olduqdan sonra həmin adların olduqca müvəffəqiyyətlə seçildiyinin şahidi oluruq. Bu fəmilialar əsərlərin məzmunu ilə səsleşir, ideyasının açılmasına şərait yaradır.

Yazıçı onomastikasının öyrənilməsində əsas istiqamətlərdən biri antroponimlərin üslubi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasıdır. Ona görə də dilçilikdə bədii əsərlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, üslubi çalarlarının açılmasına, onomastik vahidlərin, o cümlədən antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə maraq getdikcə artmaqdadır.¹

Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti" əsərində rast gəldiyimiz antroponimlərdən biri, ən mükəmməli azərbaycanlı qadının adı – Sona ana antroponimidir.

Antroponimin mənası ördək, yaşılbaş ördək deməkdir, milli antroponimdir. Gözəlləri mədh etmək üçün çox zaman sənətkarlar – şairlər "sona kimi", "yaşılbaş sonam" kimi ifadələr işlətməmişlər. Sona adına bəyim, xanım sözlərini artırmaqla Sona xanım, Sona bəyim kimi adlar da yaradılmışdır. Eyni münasibəti, adın leksik-semantik mənasını, yəqin ki, Mir Cəlal da əsas götürmüş, sevərək yaratdığı dəyanətli, əzabkeş, qeyrətli Azərbaycan anasını Sona adlandırmışdır.

Sonanın müsbət keyfiyyətlərini əsərlərdən gətirdiyimiz parçalarla əsaslandırma bilərik. Məsələn:

– *Kişi qabağına arvad çıxmaz.*

Sona özünü saxlaya bilmədi: – Arvad qabağında ar-tıq-əskik danışmaq da kişiyyə yaraşmaz, sözün var, söz danış!

¹ H. Hüseynova. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin bəzi leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqında. Bakı, 2007, AOP, №3, s.97.

*Əyilib yerdən bir daş alıb elə hirslə Ağarəşidin üstünə atdı ki, dəysə sür-sümüyünü sındıracaqdı.*¹

Nümunədə biz Sonanın kişi qəder qeyrətli, hamının üzünə dik baxan, doğru danışan, eyni zamanda alçalılmasına imkan verməyən erkək tinətli bir qadın olduğunu görürük. Sonada rast gəldiyimiz başqa bir müsbət keyfiyyət – milli hisslərin, vətənpərvərliyin güclü olmasıdır ki, Mir Cəlal bu hissləri bütün Azərbaycan vətəndaşlarında: istər qadın, istərsə də kişi olsun – hamıda görmək istəmiş və öz qəhrəmanını belə keyfiyyətlərlə zənginləşdirmiş, oxuculara sevdirmək istəmiş, əlbəttə, buna nail olmuşdur. Yazıçının əsərin "Sonanın cavabı" hissəsinə epigraf seçdiyi "İtə ataram, yada satmaram" ifadəsi elə Sonanın dilindən deyilir. Bu kəlmələr müasir dövrdə Azərbaycanın erməni daşnaklarının ərazi iddialarına qarşı çarpışdığı bir dövrdə olduqca kəsərli səslənir və gənclərdə, bütün Azərbaycan vətəndaşlarında milli hisslərin oynamasına səbəb olur. Məsələn,

Bu onun ilk bazar səfəridir. Birinci dəfədir belə bir karvana düşür, həftəbazarına gedir və evindəki son mətahını "Yusif-Züleyxa" xalçasını satmağa aparır... Xalçanı istənilən qiymətə almaq istəyən ingilisin sifətinə baxarkən, onun vücudu titrədi, fikirləşdi: "Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır. Sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayıırırsan?"

Dedi: – Satmıram. İtə ataram, yada satmaram!

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.26.

*Sona qəlbində qaynayan vətən təəssübü və analıq qüruru ilə başını uca tutub gedirdi.*¹

Nümunədə Mir Cəlal antroponimlər vasitəsilə həm Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti barədə, həm də qeyrətli, təəssübkeş Azərbaycan vətəndaşları haqda məlumat vermiş, toponimlər (Misir, Azərbaycan) vasitəsilə müqayisə yaradaraq bu mənani daha qabarıq şəkildə oxucuya ötürülməsinə nail olmuşdur.

Ananın – Sonanın tərbiyəsi istər Baharın, istərsə də Mərdanın xarakterində özünü göstərir. Bahar təbiətlə, heyvan və quşlarla ünsiyyəti çox sevmə, incə və təmiz qəlbli bir uşaqdır. Məsələn:

Bahardan fərqli olaraq Mərdan ədəbli, cəsarətli, yeri gələndə haqqını tələb etməyi bacaran bir gəncdir. Mərdan onların haqqını tapdalayan Hacı İbrahimxəlillə nə qədər ədəbli danışmaq istəsə də, Hacı onu təhqir edir. Və...

*Mərdan ayağını tirin üstünə qoyub səkiyə hop-pandı. Hacınin yaxasından tutub yastıq kimi yerə atdı, baş-qulağını yumruqladı. Mərdan hirsindən boğulurdu. O, özünü odun içində hiss edirdi. Ömrünü, gününü, ailəsini, səadət və ümidini yandıran bu alovun içində yalnız bir şeyi qorumaq, yalnız bir şeyi xilas etmək üçün çalışırdı: şərəfini, izzəti-nəfsini, hüququnu!*²

Göründüyü kimi, Mərdan dostluqda vəfalı, etibarlı, seçdiyi yolda dönməz, cəsarətli, "əsl dostları qılınc da

¹ Yəne orada. s.109.

² Yəne orada. s.19.

ayıra bilməz", - məsəlini həmişə əsas götürən sədaqətli bir gəncdir.

Mərdanın "Böyük Britaniyalı" qonağa əl qaldırması, xalqı azadlığa səsləyən vərəqələr yayması, ələ keçərkən yoldaşlarını satmaması bütün bunları bir daha sübut edir. Mərdan antroponimi obraza qarşı müsbət münasibətin formalaşdırılmasına xidmət etmişdir.

Əsərdə başqa bir obraza verilən ad – antroponim Əbülfətuşağılardan olan Ağaməciddir. Ağaməcid Baharla yaşdı olsa da, onunla tam əks xarakterə malik bir uşaqdır. Adından görüldüyü kimi, o, Əbülfətuşağı nəslindəndir. Yəni Ağaməcid də hər bir Əbülfətuşağı kimi, olduqca qəddar, yaşına yaraşmayan səviyyədə tərs, ərköyün, bir sözü iki olmayan bir "uşaqdır". Bu cəhətləri yazıçı onun adına "ağa" komponentini artırmaqla daha da qüvvətləndirmişdir. «Ağa» sözü onun ağalığını, nəsil-dən gələn "vərdişlərini" əks etdirmək üçün müəllifin seçimidir. Bahar adında nə qədər istilik, həlimlik, yumşaqlıq hiss ediriksə, Ağaməcid antroponimində bir o qədər soyuqluq, qəddarlıq, hökm hiss olunur. Bunu müəllif bəzi cizgilərlə nəzərə çatdırır:

– *İndi də Əbülfət nəvəsi Ağaməcid gəlib onu düşürəcək, o çıxdığı budağa özü çıxacaq. Görəsən, Bahar inadında dura bilərmə?*

– *Dura bilməz! Əbülfətuşağı adamın atasını yandırar: Ağaməcid bilirsən kimdir? Hacı oğludur.*¹

¹ Yəne orada. s.11.

Verilən nümunədə müəllif az sözlə bütöv bir nəslin "hegemon" xarakteristikasını vermişdir. Oxucu bu nərmənazik Hacı oğlunun – Ağaməcidin acıqlı, soyuq və etinasız baxışlarını belə hiss edir, həmin mübahisənin Bahara baha başa gələcəyini dərk edir. Baharın faciələri də buradan başlayır. Oxucu hadisələrin gedişində, eyni zamanda, Ağaməcidin hiyləgər, yalançı olmasının da şahidi olur:

Ağacın yuxarı budaqlarına dırmaşan Bahar fürsət tapdıqca tutdan dərib yeyir və Ağaməcidin təmiz, ağ paltarına damızdırıb altdan-altdan gülürdü. Axırda Ağaməcid bir də vurmaq istəyəndə Bahar onun ayağından yapışdı. Budaq şaqqıltı ilə qırıldı, hər ikisi gurumbultu ilə yerə gəldi...¹

Ağaməcid – Hacı İbrahimxəlilin oğludur, təkəbbürlü, atası xasiyyətdədir, qəddar və insafsızın biridir. Ağa sözü həm obrazın hansı təbəqəyə, zümrəyə mənsub olması, həm də mənfi xarakteri haqda ilkin məlumat verir. Ağaməciddə də böyüklərindən aldığı tərbiyə, gördüyü iddia, kasıblara yuxarıdan baxmaq və s. kimi mənfi cəhətlər vardır.

Mir Cəlal bəzən əsərlərində ikiadlılıq sistemindən də istifadə etmişdir: Ağaməcidin anası Qarınca xanım (əsl adı Məsmə idi) oğlu Baharla dava etdikdə kimdə günah olduğunu öyrənməmiş Baharı döymüş, əynindəki yeganə arxalığını əlindən almışdır. Çünki dalaşarkən Ağaməcidin köynəyi cırılmışdı:

¹ Yəne orada. s.12.

Qarınca xanım: – *Get, uşağın paltar bahasını gətir, – deyə Baharın qollarını, yanaqlarını çimdikləyir, yumruq vururdu.*¹

Nə üçün bu qadın “Qarınca” xanım adlandırılmışdır?.. Qarınca sözünün mənası nədir?

Türkcə qarışqaya qarınca deyilir, lakin bu iki sözün heç bir etimoloji yaxınlığı yoxdur. Qarınca sözü qarışqa mənasında klassik ədəbi nümunələrimizdə, «Qazi Bürhanəddində və Zakirin dilində də işlənmişdir».²

Mir Cəlalin “Yolumuz hayanadır” romanında da qarınca sözü başqa mənada – apelyativ olaraq qarışqa mənasında işlənmişdir:

*Qarincadan yazanda da sənətkar olmaq hünərdir. Gül, bülbül, onsuz da gözəldir. Əsil sənət qarıncanın gözəlliyini kəşf etməlidir!*³

Burada adi həşərat olan qarışqa nəzərdə tutulmuşdur. Antroponim kimi işlənmiş Qarınca sözünün etimologiyasını isə müəllif özü əsərdə belə izah etmişdir: *Əsərlərdə bu qadının adı Məsmə idi. Anasının uşağı qalmırdı. Gözaydınlığına gələnələr “qarıyınca” yaşasın deyər xeyir-dua verirdilər. Bu söz o qədər təkrar olundu ki, qız böyüyəndə də, ərə gedəndən sonra da qarınca//qarıyınca ləqəbi ilə çağırıldı.*⁴

Adın formalaşması təsadüfi bir hadisə və ya əhvalatla əlaqədar olmuş və həmin ad sonradan ikinci ad kimi işlənmiş, əsas ad unudulmuşdur. Adın bu cür təqdimi üslubi məqsəduyğunluğu müəyyənləşdirən amillə çevrilmişdir. Eyni üsulla yazıçı “Qocaların uşaq söhbəti” hekayəsinin qəhrəmanının adını – İşıq adının etimologiyasını da izah etmişdir:

Mamaça gah haray salıb qışqıran, gah da sanki yeni qədəm qoyduğu dünyaya muncuq gözlərilə baxan uşağın pambıq kimi yumşaq körpə üzündən öpüb, bircə dəfə demişdi: – Nə işıqlı gözlərin var, ay bacı!

*Uşağın adı İşıq qaldı ki, qaldı!*¹

İşıq sözünə şəxs adı kimi bir çox antroponimik lüğətlərdə rast gəlməsək də, A.Qurbanovun “Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası”nda² İşıq şəxs adı kimi təqdim edilmişdir.

Mir Cəlalin yaradıcılığında antroponimlərin bir çoxu əsərin adında əks olunur. Məsələn, “Ləyaqət” hekayəsinin adı baş qəhrəmanın adını əks etdirir. Bu obrazın adı ilə xarakteri, həyat tərzi, dünyagörüşü bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Müəllif özü tələbə Ləyaqəti belə təqdim edir:

Nə başınızı ağrıdım, tələbə Ləyaqət adlı ucaboy bir oğlan idi, adı özünə layiq. Onun qabağında yaxşıca qı-

¹ Yəne orada. s.12.

² A.Qədimaliyeva. Q.Bürhanəddinin dilinin leksikası. Nam. dis. Bakı, 2007, s.41.

³ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, III c. s.268.

⁴ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, III c. s.12.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, III c. s.512.

² A.Qurbanov. Şəxs adları ensiklopediyası. Bakı, 2007, s.178.

*zardığımı hiss etdim. Qırx il müəllimlik etdiyim müddətdə belə utanmamışdım ki, utandım.*¹

Təsvirdən aydın olur ki, obrazın xarakteri də, zahiri görünüşü də adın semantikasına ilə (ərəbcə – layiq deməkdir) səsləşir.

“Bir gəncin manifesti” əsərinin mövzusu Azərbaycanda Sovet hökumətinin qurulduğu illəri əhatə etdiyi üçün burada bir çox əcnəbi adlara yer ayrılmışdır: Lenin, Staxanov, Suren, Marqo, Arakel və başqaları. Həmin obrazlara münasibət isə yazıçıdan daha çox dövrün, zamanın münasibəti idi. Əsərin mövzusu, əsərdə baş verən hadisələrin cərəyan etdiyi zamanla, eyni zamanda yazıçının yaşayıb-yaratdığı dövrlə, ictimai-siyasi quruluşla bağlı olan bir hal idi. Mir Cəlal bədii əsərlərində özü yaratdığı antroponimlərlə yanaşı, dildə hazır şəkildə mövcud olan adlara, tarixi şəxsiyyətlərin adlarına obrazların dili ilə münasibət bildirmişdir. Belə antroponimlərdən biri Staxanov hərəkəti ilə bağlı işlədilmiş Staxanov familiyasıdır.

“Gözün aydın” hekayəsində oğul Bakıdan anasına məktub yazarkən onu hər şeylə – yeniliklərlə tanış etmək məqsədilə Staxanov haqqında yazır:

“... Eşitmiş olarsan, ana, ölkəmizdə Staxanov adlı bir igid çıxıb, sadə, yaraşığı, cavan fəhlədir. Köhnə normaları, qədim adamların qoyduğu iş üsullarını vurub, darmadağın edib, aləmə sübut eləyib ki, indi azadlıq və hünər ölkəsində, əl-qolu açıq, ruhla, ürəklə işləyəndə

*dağı dağ üstə qoymaq olar. Onun iş qaydasını hamı öyrənir...”*¹

*Ana da oğluna cavabında: “Əvvəla, yoldaşlara məlumdur ki, Staxanov o igidin adı deyil, familiyasıdır. Həmin igidin adı Alekseydir. Qoy mənim oğlum bilmir-sə, bilsin...”*²

Sadə bir qadının Staxanov hərəkəti haqqında məlumatlı olması, “Staxanov”un ad deyil, familiya olmasını və həmin familiyanı daşıyan şəxsin adının Aleksey olmasını qeyd etməsi bu hərəkətin həmin dövrdə geniş vüsət almasını diqqətə çatdırmaq məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığında rast gəldiyimiz bir xüsusiyyət – klassik ədəbiyyatdan bizə məlum olan, bu günümüzədək saf məhəbbətin simvoluna çevrilmiş, rəmzləşdirilmiş Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin və digər obrazların bədii ədəbiyyatda işlənməsinə ənənəvi olaraq müasir yazıçıların, o cümlədən Mir Cəlalin yaradıcılığında da rast gəlirik.

Mir Cəlal “Açıq kitab” romanının qəhrəmanı Rübəbənin sevgisini Füzulinin Leylisinin sevgisinə bənzədir, onu Turgenevin qəhrəmanından üstün tutur:

Gözəl qızlar, vaxtilə pərəstiş etdiyi adamlar Rübəbənin xəyalında canlandı. Turgenevin qəhrəmanı Yelena, məhəbbət deyib İnsarov üçün üzülən, el-günündən

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.325.

² Yenə orada. s.325-326.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, IV c. s.307.

ayrılıb gedən o pak, xilqət Rübabənin ətəyindən tuturdu: "Mənim adımı böyük hərflərlə yazan sən deyildinmi? İqrarına and içən, sözlərimi mahnı ilə təkrar edən sən deyildinmi?"

Füzulinin Leylası günəş kimi fəzada görünür, Rübabənin yoluna işıq salırdı... Dərviş Nakamın dərdi ilə yorğan-döşəklərə düşən Gövhərtacın zəif, xəstə vücudu göründü... Budur, çiyində ipək əba, xəstə qızın nəbzini yoxlayan filosof Əbu Əli Sina – böyük həkim dayanmışdır. Xəstənin yaşadığı şəhərin küçələrini saydırır. Bir küçənin adı gələndə qızın qəlbi çırpınır. Həmin küçədəki bir evdəki gənclərdən birinin adı çəkildəndə qız özündən gedir. Həkim ayağa qalxıb ah çəkir: "Bunun, – deyir, – dərdi böyükdür, bu vurulmuşdur..."¹

Verilmiş kiçik bir parçada, göründüyü kimi, bir neçə antroponim tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçıların və onların yaratdığı qəhrəmanların adlarıdır. Füzuli, Əbu Əli ibn Sina, Turgenev, Leyla, Yelena, Dərviş Nakam, Gövhərtac kimi adlar vasitəsilə onların haqqında yaranmış rəvayətlər oxucunun diqqətinə çatdırılır. Füzulinin Leylisi, Turgenevin Yelenası, İnsarovu yada salınır. Əbu Əli ibn Sinanın həkim, filosof kimi çoxşaxəli fəaliyyəti «onun tibbə aid yazdığı «Kitab əl-qanun fit-t-tibb» əsəri, fəlsəfi görüşlərinin toplandığı «Kitab-əş-şifa» adlı kapital kitabı»² yada düşür.

"Məşriq" hekayəsində Mir Cəlal müsəlman şərq aləminin adətlərini, tarixini ön plana çəkmişdir. Əsərin qəhrəmanı Ləbbeyk toxucudur, beş ildir dəzgah başında xalçalara şəkil toxuyur:

Ləbbeyk hər işdə aydınlıq sevən oğlandır. O, "Yusif-Züleyxa", "Leyli-Məcnun", "Rüstəm-Söhrab", "Fərhad-Şirin" şəkillərini, hacıların ziyarət mərasimlərini, mələklərin ibadətini, peyğəmbərin meracını toxumuşdur..."¹

Belə nümunələrdə müəllif müsəlman – Şərq aləmində saf məhəbbətin tərənnüm olunduğu "Yusif və Züleyxa", "Leyli-Məcnun", "Fərhad və Şirin" əsərlərinin və onların qəhrəmanlarının adlarını sadalamaqla həm bu ədəbi nümunələri tanıtmış, həm də bu ədəbiyətə və onu yaradanlara sevgisini əks etdirmişdir.

Antroponimləri semantik cəhətdən aydınlaşdırmaq onların hansı sahədə işlənmə sferalarının, mənşəyinin, mənə variantlarının və s.-in aşkar olmasına səbəb olur. Bu baxımdan Mir Cəlalin bədii əsərlərində istifadə olunan antroponimləri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının, mədəniyyət xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin adları: Nizami, Füzuli, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Aşıq İslam, Qar yağdı və s.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.328.

² Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhli. Bakı, 1974, s.96.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.413.

2) Sadə xalq nümayəndələrinin adları: Mərdan, Bahar, Sona, Mövlan, Yaqub, Mürsəl, Qədir, Sultanəli və s.

3) Hakim ağalar sinfinin nümayəndələrinin adları: Əbülfətuşağı nəslindən Hacı İbrahimxəlil, Ağarəşid, Ağa Məcid, Ağa bəy, Xəlil bəy.

4) Din xadimlərinin adları: Məşədi Müseyib, Kəblə Qurban, Hacı Paşa.

5) İnqilabçı gənclərin nümayəndələrinin adları: Mərdan, Bağır, Yəhya, Yaqub və s.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlətdiyi antroponimlər mənşəyinə görə də müxtəlifdir. Yazıçının bədii əsərlərində Azərbaycan-türk mənşəli antroponimlərlə bərabər, ərəb, fars və iber mənşəli adlara da təsadüf edilmişdir. Lakin məlum məsələdir ki, şəxs adlarımızın bir qismi ərəb, fars mənşəli adlar olub, əsasən, islam dini ilə bağlıdır.

“Bir gəncin manifesti” əsərində Əbülfətuşağı nəslinin nümayəndələrindən biri Hacı İbrahimxəlilin bacısı oğlu Bala Əbülfəzdir. Ağarəşid, Ağaməcid kimi onun da adına ağa komponenti uşağın hansı təbəqəyə aid olduğunu bildirmək üçün artırılmışdır. Nəsl davam etdirmək üçün ona babasının adı verilmişdir. Ərəb mənşəli Əbülfəzl sözünün əvvəlinə türk mənşəli bala sözünü artırmaqla yazıçı mürəkkəb quruluşlu hibrid ad yaratmışdır.

Yaxın qohumlarında gördüyümüz iddia Ağarəşiddə də nəzərə çarpır. O, Mərdandan polisə ərizə yazmağı özünə sığışdırmır və deyir:

– *Bizimki igidlikdir: rast gəldinmi, vur, öldür. Ərizə yazmaq kişi işi deyil. Şikayətim budur ey, var olsun yaman günün yarağı qaşlı xəncər. Bu saat lüt oğlunun baş-gözündə qırmızı xətlə bir ərizə yazım, ki, qiymətəcən şəhərbəşəhər oxunsun.*¹

Söz yox ki, Ağarəşid hampalığına, belinin xəncərinə, qolunun quvvətinə, sözünün kəsərinə arxalansa da, təklikdə Mərdana üstün gələ bilməzdi. Eyni zamanda Mərdanın onun atası Hacı İbrahimxəlili döyməsi, el içində bihörmət eləməsi Ağarəşidin canına lərzə salmışdı. Mərdan gələcək bir düşmən kimi onun gözündə böyüyür, ürəyinə vahimə salırdı.

Ərəb mənşəli Rəşid antroponiminin mənası ağla, kamala çatmış, yetkin, fərasətli, qorxmaz, igid, düzgün və sağlam yolda hərəkət eləyən adam deməkdir.² Lakin bu antroponimlərdə biz personaja verilən adla onun xarakterinin təzad təşkil etməsi hadisəsinin şahidi oluruq.

Əsərdə din xadimlərindən biri Məşədi Müseyib adlandırılmışdır. Məşədi Müseyib tədbirlidir, hövsələsizdir. Onun xarakteri türk zabiti Nəşət Əfəndi tərəfindən açılır:

Məşədi Müseyib: – Siz ağacın kökünü qoyub, qol-budağını qırırınsız, odu qoyub külü ilə oynayırsınız.

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.27.

² A.Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002, s.130.

Otuz adam zopalamısınız, on beş quruşluq bir şey öyrənə bilməmişiniz. İşin əsl səbəbkarı... dul arvadın oğlu Mərdandır ki, qaçıb çıxıb aradan. Bilaşübhə Mərdandır. Mərdandan başlamaq, zənnimcə, Mərdanla bitirmək lazımdır.

Vəznəli kişi (Nəşət əfəndi): – Eşitmişdim ki, hüquq işçiləri müşkül-pəsənd olurlar, görməmişdim. Doğrudan da belə imiş. Siz doğrudan da, nöqtə mollası imişsiniz!..¹

Məşədi Museyib adındakı Müseyib ərəb sözü olub, atılmış, diqqətsiz qoyulmuş, azad, sərbəst, laqeyd, əhəmiyyət verməyən, diqqətsiz mənalarını ifadə edir. Məşədi komponenti isə onun əvvəlinə artırılıb rütbə, təbəqə, titul bildirir. İran ərazisində İmam Rzanın türbəsini ziyarət edənlərə (Məşhəd şəhərində yerləşir) Məşədi rütbəsi verilir.

Mir Cəlalın tədqiqat obyektini kimi seçilmiş bədii əsərlərində hibrid onomovahlərə rast gəlirik ki, onlardan biri Ağabəy şəxs adıdır.

Ağabəy adı haqqında onu demək olar ki, "ağa" sözü həm müstəqil antroponim, həm də təbəqə, sinif bildirmək məqsədilə işlənən antroponimik komponentdir. «Bu tipli sözlər titullarla yanaşı, şəxs adları ilə birlikdə əzizləmə xarakteri daşıyır, ailə adət ənənələrini»² də əks etdirir. İndiki variantda isə müstəqil ad kimi

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.55.

² Q.Mustafayeva. S.Rəhimovun romanlarında antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, APİ, AOP, №9, s.55.

işlənmiş, təbəqə, sinif bildirən bəy titulu da ona qoşularaq mürəkkəb ad yaranmışdır. Xan, bəy titulları bu gün şəxs adlarının yaranmasında, arxaik element kimi, sözdüzəltmə prosesinin vahidi funksiyasını yerinə yetirərək Azərbaycan antroponimik sisteminin zənginləşməsində fəal mövqeyə malikdir.¹

Geniş xalq kütləsi nümayəndələrindən biri Mövlan və onun oğlu Yaqubdur.

Mövlan antroponimi də ərəb mənşəlidir, mənası "ağamız, əfəndimiz" deməkdir.² Bir sıra böyük alimlərə, şairlərə, təriqət başçılarına verilən addır. Xüsusilə Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) bu adla tanınmışdır. Bu məşhur türk mütəfəkkirinin təməlini qoyduğu mövləvilik təriqəti də adını bu sözdən almışdır.

Yaqub isə İbrani (əski ivrit – yəhudi) sözüdür. Əsli "Yaqob"dur. Təqdim edən, izləyən, ard-arda gələn, başqa sözlə, doğulan əkiz tayın ikincisi, birincinin ardınca gələn deməkdir. Oğlu Yusifin başına gələn əhvalatların üzündən dərd, kədər rəmzi kimi adı ədəbiyyatda qeyd edilən əfsanəvi peyğəmbərin adındandır. Bibliyada "İakov" kimi qeyd olunmuşdur.³ Şərq ədəbiyyatında şairlər oğul fərağı görmüş ataları Yaquba oxşatmışlar.

Əsərdə isə məzmunundan göründüyü kimi, antroponimin semantikasi obrazın xarakteri ilə üst-üstə düşmüş,

¹ Q.Kazımov. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, 1987, s.21.

² A.Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002, s.158.

³ A.Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002, s.379.

bir-birini tamamlamış, ad obrazı oxucuya sevdiren bir vasitəyə çevrilmişdir.

Xudadat bəy antroponimindən yazıçı müəyyən üslubi məqsəd üçün istifadə etmişdir. Bu ad hərfi mənasına görə, Allah vergisi, Allah verən (fitri, təbii) mənalarındadır. Fars mənşəli sözdür.¹

Xudadat bəy qubernatordur. Hakim zümərəyə məxsus hər bir personajda gördüyümüz hökmün, iddianın, amiranəliyin Allah vergisi kimi ona verildiyini güman edir. Yazıçı isə bu cəhəti adla ifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Bəzən Mir Cəlal antroponimləri cəm şəklində işlədərək onlara yeni üslubi rəng vermişdir. Məsələn,

Mövlam kişi: – Onu da bil ki, Sona, mərdanlar, yaqublar tək deyil! Bakı fəhləsi hələ neçə il qabaq bayraq qaldırmışdır... Səbr elə, axırımız xeyir olacaq, inşallah!

Nümunədə antroponimləri mərdanlar, yaqublar şəklində işlətməklə yazıçı ümumiləşdirmə aparmış, (-lar²) şəkilçisinin üslubi funksiyalarına istinad edərək həm inqilabi hərəkətin Azərbaycanda geniş vüsət aldığı, ictimai-siyasi vəziyyəti ifadə etmiş, həm də igid, cəsur, mərd Azərbaycan oğullarının Bakıda, eləcə də bütün Azərbaycanda çox olduğunu, bütün dövrlərdə, bütün məqamlarda Azərbaycan xalqının igid oğullar yetişdirdiyini, şanlı keçmişini bir daha yada salmışdır. Antro-

ponimlər vasitəsilə tarixi informasiyalar oxucunun diqqətinə çatdırılmışdır.

Bəbir bəy yayda kənddə tək qalmaq üçün külfətini yaylağa aparmaq istəyir, ona görə də "Qıssanın qılığına girdi: – Qubuş, istidə əriyərsən, gəl səni aparım qoyum dağa, gədələrdən də qarovul duran olar."¹

"Dirilən adam" romanından verilmiş bu nümunədə Mir Cəlal antroponimin əzizləmə mənəsindən istifadə etmişdir ki, bu zaman obrazın adı tamam dəyişdirilmiş (Qubuş), bu da konkret üslubi məqsədə xidmət etmişdir. Qıssa şəxs adı əzizlənmə məqamında Qubuş şəklində işlənmiş, bu adla Bəbir bəy arvadını öz təklifinə razı salmaq istəmişdir.

"Açıq kitab" romanının baş mənfi qəhrəmanı Ağca xanımın adının semantikasına ilə xarakteri tamamilə üst-üstə düşür. Meşşan təbiətli bu qadın haqqında əsərdə oxuyuruq:

Ağcanın dost-aşnası çox olardı. Ağca xanım bəxtəvərlərin bəxtəvəri idi. Özü cavan, ay kimi açılmış, gün kimi gümrəlaşmış, gəlinlər bulağından su içmişdi. Şəhərdə beş qızın söhbəti var idisə, biri Ağcam xanım idi. ...Seyrəngahda ən şıq görünən Ağcam xanım olardı... Özünə gümanı gələn hər gənc onunla oturub-durmağı xoşbəxtlik sayardı... Ağca xanım ilə bir axşam vaxt keçirməyi səadət bilən gənclərin heç biri ona həmişəlik yaxın durmaq istəmirdi...²

¹ Yəne orada. s.193.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.174.

¹ Yəne orada. s.60.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.281.

Nümunədə olduğu kimi, obrazın xarakteri ilə adın semantikasının adekvat təşkil etməsi Mir Cəlalin yaradıcılığında tez-tez müraciət etdiyi üsullardan biridir. Adın müvəffəqiyyətli seçilməsi obrazın, bütövlükdə isə əsərin uğurlu olmasından, bədii təsir gücünün yüksək səviyyəsindən xəbər verir.

Mir Cəlalin "Dirilən adam"da istifadə etdiyi antroponimlərdən ikisi daha yaddaqalandır: Qədir və Qumru.

Bu adlar romanın baş qadın və baş kişi qəhrəmanlarının adlarıdır. Müəllif onları hər cəhətdən bir-birinə yaradılmış, hətta samitlərin ahəngdarlığından istifadə edərək hər iki antroponimi "q" hərfi ilə başlayan sözlərlə ifadə etmişdir. Bununla yazıçı həmin gənclərin bir-birinə bağlılığını bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Hər iki gənc bir-birinə yaraşır. Qədir elin, ailəsinin, yeganə övladının qədrini bilir, onlar üçün çalışır, lakin müti və öz ağasına sədaqətlidir. Qumru da ərinə sadıq, tək övladı Faxirəyə mehriban anadır. Ona ərinin ölüm xəbərini verən və onun kəbinini özünə kəsdirməyə çalışan Bəbir bəyə tabe olmur, ölümü hər şeydən üstün tutur.

Qumru ağ quşa – göyərçinlərə deyilir. Bu mənə ilə Qumrunun zahiri gözəlliyi də, mənəvi aləmi də birini tamamlamışdır:

...Yeddiлик lampa Qumrunun dələmə kimi ağ bədənini işıqlandırır. Onun şamama kimi tər, mərmər kimi ağ vücudunu gördükcə atlı içindən qovrulur, onun dolu

yanaqlarından doymayan nəzərini uzun saçlara, qara gözlərə salırdı...¹

Göründüyü kimi, verilən təsvirlə obraza verilən adın semantikasi bir-birini tamamlamışdır: Qumru Qədri sevdiyi qədər Qədir də onu sevirdi. Bəyin kələyi ilə uzaqlara qulluğa göndərilən Qədir düşünürdü: "Gedirəm, bu ayrılıq mənə ölümdən bətdir. Çörək, yalnız bir loğma çörək üçün ailəmdən və əziz körpəmdən ayrılıram. Nə edək güzaranımız belədir..." Qədir ürəyində dedi ki bu sözləri dilinə gətirməyə qorxurdu. ...Bir adım yeri yir. Faxirənin üzündən öpür, ürəyində onu Qumruya, Qumrunu da ona tapşırırdı..."²

Mir Cəlalin bədii əsərlərində bəzən xüsusi adın özü komik təəssürat yaratmır, lakin obrazın xarakteri, başına gələnələr nəzərə alındıqda xüsusi ad təbəssümlə qarşılanır. Məs., Qədir sözü özlüyündə komik keyfiyyətə malik deyil, amma "Dirilən adam" romanında Qədirin başına gələnələr, onun ümumi xarakteri, avamlığı, sadəlövhlüyü bu obrazın qəmli bir yumorla yadda qalmasına səbəb olur.

"Dirilən adam" romanında xüsusi məqsəd üçün seçilmiş başqa bir antroponim – Bəbir şəxs adıdır. Bəyə verilən bu ad da çox müvəffəqiyyətlə seçilmişdir. Məlum olduğu kimi, bəbir apelyativ vahid olaraq vəhşi, yırtıcı bir meşə heyvanına verilən addır. Müəllif bəyə Bəbir adı verməklə onun da heyvan kimi vəhşi, həris,

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.10.

² Yəne orada. s.24.

qəddar, alçaq bir xarakterə malik olduğunu ön plana çəkmişdir. Bu əsərdə bir-birinə əks qütblərdə dayanan iki personaja həmqafiyə, oxşar adların (Qədir//Bəbir) verilməsi də yazıçının xüsusi üslubi priyomudur. Məsələn:

Bir ailənin faciəsinə səbəb olan Bəbir bəy Qədirin ölüm xəbərini çıxardıqdan sonra, onun gənc arvadı Qumruya toy edib öz evinə gətirmək istəyir. Lakin toy günü Qumru körpəsini də götürüb qaçır. Lakin Bəbir bəyin adamları onu yaxalayır və əsərin ən faciəli səhnəsi bu zaman baş verir:

"Bəbir bəy uşağı qamışlıqdan çıxarıb, qılçalarından bərk tutdu, havada tovladı... Bəbir bəy uşağı var qüvvəsilə qaldırdı və daşa çırpdı. Uşağın başı əzildi. Nar kimi xışıldadı. Yazıq bir səs eşidildi. Qumrunun gözü uşağa sataşanda onu dəhşət aldı, huşunu itirdi".¹

Verilən nümunədən də biz Bəbir bəyin hər an öz ovunu – aciz insanları parçalamağa hazır olan bir vəhşi olmasının şahidi olurmuş ki, bu da müəllifin ad seçimində uğuru, özünəməxsus üslubi manevidir.

Bəbir bəy xarakter etibarını ilə Cəlil Məmmədquluzadənin Xudayar bəyini xatırladır. Bu isə təsadüfi deyildir. Mir Cəlal bədii əsərlərində realist Azərbaycan yazıçılarının ən çox Cəlil Məmmədquluzadənin ənənələrini davam etdirmişdir. Əsərlərini müqayisə etdikdə həmin ənənə, həmin bağlılıq o dəqiqə nəzərə çarpır. "Biz C.Məmmədquluzadənin və Ə.Haqverdiyevin

hekayələri ilə Mir Cəlalin hekayələrini müqayisə etsək, dil və üslub nöqtəyi-nəzərindən onlar arasında qırılmaz tellərin olduğunu aydınca görə bilərik. Bu tellər həmin yazıçıların hərəsində özünəməxsus bir yolla meydana çıxan xəlqilik telləri, xalq dilinin gözəl, səlissə, aydın, yığcam, həkimanə ifadələrindən, sözlərindən istifadə etmək telləridir. Bunun nəticəsidir ki, bu yazıçıların dilində xalq dilinə məxsus incə və gözəl yumor, təbiilik, surətin psixologiyasının düzgün, inandırıcı və şəraitə uyğun şəkildə ifadəsi çox qabarıq şəkildə özünü hiss etdirir".¹

Müəllifin istifadə etdiyi digər bir antroponim Leyli adıdır. Leyli "Ərəb qızı" hekayəsinin qəhrəmanıdır. Yazıçı hekayəyə elə Leyli adının izahı ilə başlamışdır ki, bu da Mir Cəlal üslubuna məxsus olan spesifik cəhətlərdən biridir: Leyli – ərəbcə gecə deməkdir. Ata-anası, bəlkə, qızlarının uğursuz taleyini qabaqcadan duyduqları üçün Leyliyə bu adı vermişlər.²

Antroponim yaradıcılığında Mir Cəlalin başqa bir üslubi priyomu obrazların xarakterini əks etdirən qeyri-real adların yaradılmasıdır. Qeyd edək ki, belə uydurma – süni adlar yaratmaq çətindir. Gərək müəllif əsərin hadisələri ilə onun iştirakçılarının iş və əməllərini uyğunlaşdıra bilsin. Mir Cəlal bu keyfiyyəti bacaran sənətkar olmuşdur. Qeyri-real, uydurma adlara rast gələrkən,

¹ F.Xəlilova. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin bədii sinfonik-üslubi xüsusiyyətləri. Nam.dis. Bakı, 1962. s.21.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, IV c. s.340.

¹ Yenə orada. s.135.

əsəri oxumazdan əvvəl artıq obrazın hansı xarakterdə olması anlaşılır, yəni bəzi satirik əsərlərdə olduğu kimi, xarakter, hadisə dərinədə deyil, üzdə – antroponimin qəlibində ifadə olunur. Məsələn, Həkim Cinayətov, Əntərzadə, Anketov Anket, Kəmtərov, Kimya, Gəldiyev, Durmuş, Keçiyev və başqa antroponimlər buna misal ola bilər. Bu kimi adlar müxtəlif məqamlarda komik effekt kəsb edir. Q.Kazımov "Bədii ədəbiyyatda adların komik təbiəti" məqaləsində bu məsələyə diqqətlə yanaşır və bu məsələnin bir «problem kimi poetik onomastikada işlənməsini zəruri hesab edir. Çünki komizm özü də ədəbiyyatda bir üslubi vasitədir».¹

Həkim Cinayətovun ad və familiyasından görüldüyü kimi, vəzifəsi həkim olsa da, işinin, əməlinin əsl mahiyyəti cinayət törətməkdən ibarətdir. İnsan taleyi onu qətiyyənlə narahat etmir:

Həkim çox naz ilə yeriyirdi. Ramazan iki dəfə yolu geri qayıtdı. O nə qədər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpenirdi... Ramazan qapıda 10 dəqiqə göz-lədikdən sonra Cinayətov oraya yetişdi. Xəstənin başı üzərinə gəldi. – Haran ağrıyır, niyə yatırsan?" – deyə, xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffü-sü-nü yoxlamaq üçün trubkasını, termometri axtardı. Ciblərini yoxladı, tapa bilmədi. Unutduğu şeyləri götürmək üçün təkrar ağır-ağır müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi".²

¹ Q.Kazımov. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, 1987, s.57.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.143.

Məndən görüldüyü kimi, xəstənin taleyi allahın ümidinə qalır. Mir Cəlal hekayəni "Həkim Cinayətov" adlandırmaqla yenə özünəməxsus bir yol tutmuş, əsərin adı ilə oxucuda həkim Cinayətovun "xeyirxah əməlləri"ni, bacarıqsız, qabiliyyətsiz işlərini, insanların taleyinə biganəliyini öyrənməyə maraqla yaratmışdır.

Mir Cəlalin yaratdığı uydurma, bədii adlar içərisində Kəmtərov və Kəmfürsətoğlu antroponimləri də vardır. Bu adlar da istər-istəməz oxucuda gülüş doğurur:

Kəmtərovla arvadı Leyla bir-birini sevərək evlənməmişlər... İndi isə onlar hərəsi üç-dörd yerdə işləyirlər. Biri evdə olanda, o biri işdə olur. Bir-birinə sözlərini məktubla çatdırırlar. Mala-pula bu cür hərəslərin nəticəsində topladıqları vəsaiti kənar bir şəxs – sarıköynək qadın çox arxayınlıqla gəlib yığıb aparır. Kəmtərov polise gedir:

O, sinəsindən ah qopa-qopa, ürəyində peşmançılıq qaynaya-qaynaya gedirdi. Ancaq bilmirdi kimdən şikayət etsin. Sarıköynək qadındanmı, qonşularındanmı, yoxsa özünün dəm-dəsgah hərəsliyindənmi?!¹

Kəmfürsətoğlu deyirdi: – Mal təzəyi kimi yastılanır, donuz oğlu! Yediyin çörəyə dəyməzsən, harda ölüvay var, məni tapır!²

Nümunədən də görüldüyü kimi, müəllif tipləri oxucuya tam anlatmaq üçün belə adlar seçmişdir. Kəmfürsətoğlu mənfi çalar yaradan qeyri-real, uydurma bir

¹ Yenə orada. s.410.

² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.64.

antroponim, yazıçı yaradıcılığının məhsuludur. Kəmfürsətoğlu və Kəmtərov adlarında, Mir Cəlal, yəqin ki, dinsiz, imansız, heç kimə rəhm etməyən tiplərin ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Adından görüldüyü kimi, bu adamlar fürsət düşəndə öz çirkin əməllərini həyata keçirirlər. Üstəlik belə adları daşıyan adam vəzifə başında olduqda daha da qəddarlaşır. Müəllif hələ obrazla, onun xarakteri ilə tanış olmayan oxucularda artıq – qondarma ad vasitəsilə ilkin təsəvvür yaradır. Əsərdə Kəmfürsətoğlu varlı bir şəxsdir ki, Baharı ona nökrəçiliyə vermişlər. O, Baharı evdə, çöl işində (Baharın çox zəif olmasına baxmayaraq) olduqca ağır işləri görməyə məcbur edirdi.

Kəmtərov familiyasına diqqət yetirsəniz, "... Heç bir lügətdə, əsərdə bu familiya formasına rast gəlməzsiniz. "Kəmtər" fars mənşəli sözdür: "kəm" 1. əskik, nöqsan; 2. pis, yaman; 3. az; "tər" isə 1. yaş, islaq, nəm, rütubətli; 2. təzə mənalarını bildirir. Mir Cəlal bu fars mənşəli sözə rus mənşəli -ov şəkilçisini əlavə etmiş və onu "-lar" şəkilçisi vasitəsilə ümumiləşdirmiş»,¹ satirik hekayəsində tənqid hədəfi olan komik ad yaratmışdır.

Mir Cəlal yaratdığı adı obrazın təbiətinə tamamilə uyğunlaşdırmışdır: "Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın, obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsipindən geniş istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan belə adları etimoloji simvolik

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, IV c. s.421.

adlar adlandırmaq olar".¹ O cür adlar Mir Cəlalin satirik hekayələrində daha çox nəzəri cəlb edir.²

Yazıçı bədii əsərlərində ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərə görə qiymətləndirən tipi Anket Anketov, insanların iclas üçün yaranmış olduğunu güman edən tipi İslas qurusu, zahiri və daxili-mənəvi cəhətdən çox çirkin olan "mərkəz adamını" Əntərzadə adlandırmışdır.

Yazıçının komizm məqsədilə yaratdığı adlardan biri də Gəldiyev antroponimidir. Bu, antroponim sadə cümlənin transformasiyası nəticəsində yaranmışdır.

Gəldiyev "Açıq kitab" romanının baş mənfi qəhrəmanıdır. Həm ona verilən ad, onun düşüncə və hərəkətləri həm də obrazların ona münasibəti bu tip haqqında təsəvvür yaratmağa yardımçı olur. Məsələn:

Rübabəni ələ keçirməyə çalışan Gəldiyev bunun asan olmayacağını görür:

– Yaxşı, – deyirdi, – baxarıq, ay artist qızı! Səni ayağıma gətirməsəm, qabağında ağladıb, diz çökdürməsəm Gəldiyev deyiləm, Getdiyevəm! Sən məni arıçı oğluna satırsan? Sən məni iki pulluq eləmək istəyirsən, yaxşı, görərsən, başına, dizinə döyəndə görərsən!..³

Obrazın adı "yersiz gəldi, yerli qaç" kəlamı ilə səsləşir. O, Rübabəni ələ keçirmək üçün onun sevdiyi Vahidə ləkə yaxıb, məktəbdən çıxartdırır, onun atasının arı

¹ Q.Kazımov. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, 1987, s.27.

² F.Xəlilova. M.Cəlalin bədii əsərlərinin sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri. Nam.dis. Bakı, 1962, s.237.

³ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.250.

saxlamasını, bal satmasını bəhanə gətirir. Bütün bunlar onun eqoist təbiətini təsdiq edən dəlillərdir.

Qonşu arvad Giləxanım xala özünü Saranın üstünə atdı... Bir xəkəndaz zərbəsi də Giləxanımın dirsəyinə toxundu; Heyvan Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu; Dünya xali deyil. Hələ pinəçi Məşədiəhməd kimi gecədə 7 rikət qəza namazı qılan, Asta xala kimi yezidə 33 təsbih lənət oxuyan, Buxaxlı kimi tək səbir gələndə yolundan dönənlər var; Bu iki nəfər – bir qız, bir ana – Gilə xalanın qonaqları idi; Qadın məsələni anladı. Badam xalanın familiyasını dedi: – Kərbəlayı Həmidovadır. Yaz, amma Badam xala belə şeylərə çətin qol qoyar. Heç adını da yazmağa qoymaz; Qəzetlərin birində Qumaşın imzasını görəndə marağı artdı. Ürəyində dedi: “Sən demə, Qumaşın nitqi kimi iti qələmi də var imiş”; Kimya – səkkiz yaşlı bir qız uşağı kitabı vacib ev şeyi sayanda, görün nə aləmdir! Həyat dəyişmişdir, mədəniyyət doğrudan da kəndlinin məişətinə o qədər yerilmişdir ki, uşaq kitabsız ev təsəvvür edə bilmir! (“Kimya tələsir” hekayəsi).¹

Göründüyü kimi, bu adların bəziləri (Gilə, Qumaş, Kimya, Badam) apelyativlərin xüsusiləşməsi nəticəsində, bəziləri isə (Asta, Buxaxlı) sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində yaranmış, yazıçının məqsədlərinə, əsərin məzmun-ideya mündəricəsinə xidmət etmişdir. Yazıçı elmə böyük maraq göstərən qızcıgazi başqa adla

¹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s. 179, 227, 257, 306, 329, 351, 398.

deyil, Kimya adı ilə adlandırmışdır. Gilə və Giləxanım adlarına da yazıçının bir neçə əsərində rast gəlinir.

Mir Cəlal bədii əsərlərində kompozit adlardan da istifadə etmişdir. Belə adlar özlüyündə hibrid adları (Bala Əbülfəzl), tərkibcə müstəqil sözlərdən ibarət olan mürəkkəb adları (Kəblə Abasəli) əhatə edir:

Kəblə Abasəli naqanı qarasaqqal kişinin yalvaran ağzına tuşlamışdı.¹

Antroponimlərin maraqlı bir qolu ləqəblərdir. “Ləqəb insanların həyatında sonradan əmələ gələn, ada əlavədir”.² Ləqəb şəxslərə xarakterinə, xarici görünüşünə, vəzifəsinə, peşəsinə və s. görə verilir.

Ləqəblər bədii ədəbiyyatda intensiv şəkildə istifadə edilən üslubi vasitələrdən biridir. Mir Cəlalin bədii əsərlərini oxuyarkən belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, müəllif xüsusi üslubi məqsədlərlə ləqəblərdən geniş istifadə etmişdir və bu da yazıçının ideya-bədii məqsədlərini təmin etmişdir. Məsələn, Yassar Lətif, Molla Fazil, Bəna Məşədi Rəhim, Fotoqrafçı Bağır, Usta Murtuz, Qaçaq Qənbər, Hambal Əli, Feldşer Malamidze, Faytonçu Əhməd, Həkim Cinayətov və s. Bu ləqəbləri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların hamısı eyni məqsədlə işlədilməyib. Ləqəblərdən bəziləri (Yassar Lətif) obrazın daxili aləmini, xalqa münasibətini, xarakterini, bəziləri (Bəna Məşədi Rəhim, Usta Murtuz,

¹ Yəne orada. s.43.

² A. Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı, 2004, II c. s.254.

Feldşer Məlamidze, Faytonçu Əhməd, Hambal Əli və s.) obrazların məşğuliyyətini, peşəsini diqqətə çatdırmaq üçün işlədilən bədii üslubi vasitələrdir. Sürətlərin daxili aləminin açılmasında, xarakterlərin mənəvi dünyasının oxucuya aydın şəkildə çatdırılmasında ləqəblər mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində müəllif obraza münasibət formalaşdırmaq üçün ləqəblərdən istifadə etmişdir. Məsələn, Yassar Lətif adında olduğu kimi. Məlumdur ki, Lətif ərəb mənşəli kişi adı olub, «xoşagəlimli, mülayim, gözəl, zərif, ruhu oxşayan»,¹ nazik, incə, xoş² mənalarını ifadə edir. Belə mənə daşıyan bir adın əvvəlinə onunla tam ziddiyyət təşkil edən Yassar ləqəbinin əlavə edilməsi yazıçının xüsusi üslubi priyomu kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin ləqəb obrazın qeyri-insani hərəkətlərinin oxucu tərəfindən nifrətlə qarşılınması üçün, obrazın xarakterinin açılması üçün yazıçının seçdiyi üslubi vasitədir. Bu tipli ləqəblər «şəxsin vərdiş etdiyi adətləri, əxlaqi keyfiyyətlərini əks etdirir, həmin keyfiyyətlər ya tənqid olunur, ya da tərif edilir.³ "Yassar" sözündən "qorxaq, ürəksiz" mənasında N.Vəzirov da istifadə etmişdir. Həmin mənanı Mir Cəlalin əsərlərindən gətirilən nümunələr də təsdiq edir:

Yassar Lətif uşağı itələdi. Çömçə kimi iri və sərt ovçunu uşağın ağzına basanda adamlar qışkırdılar:

¹ A.Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002, s.238.

² Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967, s.102.

³ Ə.Mikayılova. Azərbaycan dilində ləqəblər. Nam.dis. Bakı, 2001, s.53.

– Sənin Allahın yoxdumu, a kişi!

– Bağrı çatlar, niyə sürüyürsən, özü gedər...

Uşaq lap dildən düşmüş, gözləri böyümüşdü. Hər ötəndən kömək, hər addımda mərhəmət axtarırdı. Ötənlər isə başlarını aşağı salıb gedir, Yassara lənət oxuyurdular...¹

Bu parçadan da məlum olur ki, ləqəblər, əsasən, mənfi çalarlı olur və bəzən adla birlikdə, bəzən də adsız işlənir. Əsərdə rast gəldiyimiz Şeşəbiğ, Yassar kimi ləqəblər buna misal ola bilər. Yassar ləqəbi obrazın xarakterini, daxili aləmini əks etdirdiyi halda, Şeşəbiğ ləqəbi xarici görünüşü diqqətə çatdırmaq üçün seçilmişdir.

Əsərdə diqqətimizi cəlb edən başqa bir obraz Molla Fazil obrazıdır. Az-çox "Quran"dən başı çıxdığına görə, ona Molla rütbəsi verilmişdir.

Molla Fazil adında Fazil ərəb mənşəli olub fəzilətli, əxlaqlı, gözəl xasiyyətli, yetkin, bişkin, ləyaqətli, üstün olan mənalarını verir.² Əsərdə personajın xarakteri isə tamam başqa sözlər deyilir.

Bahar görürdü ki, kürkünü, çuxasını həmişə nöqərlərə təmizlədən Yassar, Molla Fazil indi vəznəli kişinin qabağında ikiqat bükülür, ayağına yıxılıb öpmək istəyirlər... Həmişə kənddə burunlarını dik tutub gəzən, heç nəyi, heç kəsi saya salmayan yasovullar, indi gələn məmurların atını yemləyir, üstünün tozunu təmizləyirlər...

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.32-33.

² A.Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002, s.154.

Hacı İbrahimxəlil osmanlı zabitanın qabağında əl-əl üstə qoyub gəzir, döşənmiş evlərini göstərir, minbir dil töküür...

– *Nökəriniz Hacı...İbrahimxəlil...Qulluğu-şərifinizdə kəmərbəstə hazırıq. Bəndəniz varıq...*¹

Verilmiş nümunədən görünür ki, Molla Fazil də Yassar Lətif kimi özündən gücsüzlərin qabağında zalım, əzazil, pristavın, qubernatorun qabağında isə yaltaq və ikiüzlüdür. Əsərdə onun xarakteri adının mənası ilə uyğunluq təşkil etmir, ziddiyyət yaradır, həmin ziddiyyət isə oxucunun hiddətinə səbəb olur.

*Yetim Əkbər nə dedi, nə qandırdı. Dilənə bir qapaz ilişdirməyə dartındı.*²

*Quzu Allahyar cavab verdi: – Arvad xeylağı ilə nə işiniz var!*³

*Sarıqlı Mollanın öz xəyalları vardı.*⁴

Nümunələrdəki Sarıqlı Molla tipli ləqəblər şəxsin xarici görünüşünü, yetim ləqəbi şəxsin ictimai mövqeyini, Quzu (Allahyar) ləqəbi obrazın xarakterini əks etdirmək üçün seçilmişdir.

Mir Cəlalin yaratdığı ləqəbli adlardan biri də Çəpəl Sayalı adıdır. Çəpəl Sayalı – adındakı Çəpəl komponenti həmişə mənfi çalarlı, nağıllarda deyildiyi kimi, küpəgirən, aradüzəldən köpək qarılara verilən addır. "Dirilən adam" romanında mənfi surəti Çəpəl adlandırarkən

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.40.

² M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967. I c. 225.

³ Yenə orada. s.225.

⁴ Yenə orada. s.112.

Mir Cəlal, sözsüz ki, elə bu cəhəti əsas götürmüş, ləqəb vasitəsilə tipin əməllərini oxucuya çatdırmaq istəmişdir:

*Sayalı arvad kənddə ağbırçək sayılırdı. Düyünləri açar, tilsimləri sındırdı. Ondan gizli sirr yox idi. O qabaqcadan bilirdi ki, kim kimi alacaq, hansı arvad boşanacaq, kimə gedəcək. İşi çəlpəşik olan, dardan qurtarmaq istə-yənlər qonşu kəndlərdən gəlib onu tapardılar. Deyirlər onun qaranlıq bir evi var. Heç kəsi oraya buraxmır. Orada ancaq cin-şəyatın saxlayır... Sayalının kağız-baratsız, qolsuz-möhürsüz hökmü dəmir yolundan Kürün qırağına qədər işləyirdi. Nədənə ona Çəpəl deyərdilər. Bir molla onsuz dua yazmazdı, falçı onunla tas qurardı... Onun üfunətli düyünçələrində bitdən sirkəyədək hər şey; dəvə qığı, pişik tükü, qurd yağı, cin gözü, sağsağan beyni və s. tapırdı..."*¹

Əsərdən gətirdiyimiz bu təsvirle Çəpəl Sayalının geniş xarakteristikası verilmişdir ki, həmin xarakterik cəhətlər Çəpəl ləqəbi ilə tamamlanmışdır.

Mir Cəlalin yaratdığı antroponimlərdən biri də Sarıqlı Molla ləqəbli adıdır. Bu şəxsin də iki adı vardır: əsl (Mirzə Məhəmməd) və sonradan verilmiş ad (Sarıqlı Molla). Sonradan verilmiş ad yazıcının üslubi məqsəddə uyğunluğu nəzərə çarpdırmaq üçün seçdiyi addır. Sarıqlı Molla "Dirilən adam" romanının epizodik surətlərindəndir. Yazıcı bu əsərdə də öz üslubuna sadıq qalmış və Sarıqlı Molla antroponimini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir:

¹ Yenə orada. s.50.

İndi də Sarıqlı Molla işə başladı. Bunun əsil adı molla Mirzə Məhəmməd imiş, nəzir verilmiş bir qızı bağrına basanda qız kişinin alt dodağını dişləyib üzmüşdü. Yara işləyib sim eləmiş, iki ay onu ibadətdən qoymuşdu. O zamandan molla dodağına ağ dəsmalla kukla balıncı bağlayırdı. Mollanın üçmərtəbəli adı ailədən qırağa çaxmadı. Hər kəs onu Sarıqlı Molla deyə çağırmağa başladı.¹

Mir Cəlal bədii əsərlərində bəzən ləqəblər şəxsin özünün və ya valideynlərinin peşəsini nəzərə çatdırmaq məqsədilə işlədilmişdir:

Həyətdə bərkdən qah-qah çəkib gülən Dülğər oğlu Paşanı bəyin əmrilə çəkib ortalığa saldılar.²

Mir Cəlalin ləqəb yaradıcılığında "Taskabab Nağı" ləqəbi də uğurlu sayıla bilər. Bu ləqəb surətin peşəsini, sənətini, məşğuliyyətini bildirir və mühüm üslubi funksiya daşıyır. Taskabab Nağıya ləqəb onun əspaz olduğu və çox vaxt taskabab bişirdiyi üçün verilmişdir:

Sümükləri oynayan Taskabab Nağı məclisin ortasında donub çəş-baş qaldı, Qıssa xanım küncə sıxılıb içindəki şadlığı güclə gizlətməyə çalışdı.³

Mir Cəlalin ləqəb kimi istifadə etdiyi sözlərdən biri "qara" komponentidir. Əmrah adlı obraza – stansiya mantyoruna üzünün rəngi küləkdən, ayazdan qaraldığı üçün, yəni zahiri əlamətinə görə Qara ləqəbi verilmiş

¹ Yenə orada. s.56.

² Yenə orada. s.115.

³ Yenə orada. s.117.

dir. Adətən, "qara" sözü öz semantikasında çətin, təhlükəli, bədbəxt və başqa bu kimi hadisələri ifadə etsə də, Mir Cəlal əsərdə başqa bir priyomdan istifadə etmişdir. Ləqəbi ilə təzad təşkil edən xarakterinə görə, Əmrah çox vicdanlı, sözünün üstündə duran, mərd bir insandır:

Əmrah bu kəndə təzə gəlmişdir. Cavan vaxtında yaxın kəndlərə məktub, qəzet daşıyır, evlərə xoş xəbər aparardı. Ordubadda onu oxudub, radist elədilər. Davada sol qılçasından şikəstlik alandan sonra qayıtdı, köhnə sənətindən əl çəkməli oldu... Qonşuluğuna Əmrah kimi "salim, öz tükünün üstündə" olan bir adamın köçdüyünü görən Saleh kişi çox sevinmişdi".¹

Bəzi hallarda antroponimin semantikasi ilə obrazın xarakteri bir-birini tamamlasa da, bəzən bunlar bir-biri ilə təzad təşkil edir. Qara Əmrah antroponimi buna parlaq bir nümunədir.

Qəssab Həsən, Əllaf Abdulla, birini deyin! – tipli ləqəblərdə müraciət forması diqqəti cəlb edir.

Kim isə qarışıqlıqda Tayqılça Kazımın ayağını ayaqlamışdı... Tayqılçanın ürəyi sakit olmuşdusa da, camaatı heyrət almışdı.

Bu nümunədə Mir Cəlal «təhqiredici, gülüş yaranan»² ləqəbi həm adla birlikdə, həm ayrıca göstərməklə (eyni mətndə) təkrardan uzaqlaşmışdır.

¹ *** M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s.439, 45, 42.

² M.Cəfərov. Q.Zakirin yaradıcılığında poetik onomastika. Bakı, 2002, AOP, №10, s.110.

Qoçu Kəblə Abbasəli naqanı çəkmişdi: "Cuhudsan ki, cuhudsan! Sənin qanın halaldı, öldürəcəyəm" – cümləsində isə Mir Cəlal pilləli ləqəblərdən dövrü zorakılığı, özbaşnalığı ifşa etmək məqsədilə istifadə etmişdir.

Adətən, bədii əsərlərdə yazıçılar ləqəbləri böyük hərf ilə yazırlar. Lakin Mir Cəlalin bədii əsərlərində kiçik hərf ilə yazılan ləqəblər də mövcuddur:

*Qumru: – Onun bir dırnağını Bəbir kimi min köpəyə dəyişməyəm. Getsin yalaq Səkinəni aldatsın. Mən də ona fərə Məsmə deyiləm ki?*¹

Yazıçı mətnə mənfi ekspressiyalı yalaq və fərə ləqəblərini kiçik hərf ilə yazmağı məqsəduyğun bilmişdir. Bu isə, yəqin ki, elə həmin ləqəblərin semantikasi ilə əlaqədar olmuş, yazıçı bu üsulla həmin tipləri bir daha oxucunun gözündə kiçiltmiş, belə tiplərin cəmiyyətdə faydasızlığını diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

Antroponimlərin öyrənilməsi bu və ya başqa xalqların etnik mənərəsinin açıqlanmasına, xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə yardım edir.²

Mir Cəlalin nəsrində antroponimlər üslubi cəhətdən obraz və tiplərə aid psixoloji vəziyyətin ifadəsi üçün ən münasib üslubi vasitələrdir.

Antroponimlər şəxsə aid mənəvi, fikziki, psixoloji vəziyyət canlandırılmışdır.

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.54.

² N.Xudiyev. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005, s.4.

Yazıcının satirik hekayələrindəki qondarma antroponimlərlə, o cümlədən bir sıra komizm yaradan xüsusi adlarla müxtəlif fikirlər ifadə edilmişdir. T.Hacıyevin təbirincə desək, "xüsusi adlara qarşı tendensiyalıq heç yerdə satirik üslubdakı qədər fəal olmamışdır".

2.2. Toponimlər

Toponimlər coğrafi adlar olsa da, «ilk növbədə dil qanunlarına və normalara tabedir»,¹ bədii ədəbiyyatda isə bu vahidlər müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlədilir.

Mir Cəlalin yaradıcılığında toponimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi diqqət tələb edir və maraqlı cəhətləri ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmış, onların yaranma və formalaşma yolları, özünəməxsus struktur-semantik tipləri aşkar edilmişdir.

Toponimlər coğrafi obyektlərin adları olub, tarix, coğrafiya və dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Toponimlər hər üç elmin qovuşuğunda və onların qanunauyğunluqları, müddəaları əsasında tədqiq edilir. Eyni zamanda hər bir toponim söz olduğu üçün dil qanunlarına tabedir və linqvistik baxımdan da tədqiq ediləlidir. Toponimlərin tədqiq olunması ilə tarixin bir çox dolaşiq, qarışıq məqamlarına işıq salmaq mümkündür. Heç təsadüfi deyil ki, xalq şairi S.Vurğun "Hər sax-

¹ R.Eyvazova. Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 1995, s.70.

sı parçası, hər məzar daşı. Nəsildən-nəslə bir yadigar-
dır" – demişdir.¹

Toponimlərin öyrənilməsində coğrafiyaşünasların, tarixçilərin böyük rolu olduğu kimi, dilçilərin də xidmətləri əvəzəlməzdir: "Toponimikanın öyrənilməsində dilçilərin böyük zəhməti vardır. Onların əldə etdiyi nəticələr əsasında bir sıra xalqların tarixi taleyi, ayrı-ayrı qrupların keçmişdəki miqrasiyaları və s. haqqında inandırıcı fikirlər söylənmişdir".²

Bədii əsərlərdə işlənmiş toponimlərin qanunauyğunluqları ilə poetik onomastika məşğul olur. Bədii əsərlərdə işlənən toponimlər müxtəlif üslubi məqamlarda müxtəlif üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dil vahidləri sənətkarın poetik qüdrətinin ifadəçisinə çevrilir. "Toponimik vahidlər üslubi araşdırma üçün də çox zəngin material verə bilir. Adi, neytral toponimlər bədii mühitə düşəndə üslubiləşir, üslubi çalar qazanır, üslubi rəngə boyanır. Bədii mühitdən kənarında üslubi toponimlər yoxdur və olmağı da mümkün deyil".³

Mir Cəlalin bədii əsərlərində digər dil vahidləri kimi toponimlər də müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir. Yazıçı toponim – oykonim vasitəsilə yaşayış məntəqəsinin coğrafi durumunu və relyef şəraitini göstərir. Məsələn,

¹ H. Hüseynova. S. Vurğunun bədii əsərlərində onomastik vahidlərin üslub-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001, s. 9.

² Жучкевич В. Общая Топонимика. Минск. 1980, с. 11.

³ İ. Vəliyeva. Bədii ədəbiyyatda üslubi toponimika. Nam. dis. avtoreferatı. Bakı, 2002, s. 5.

Köçəmirlə kəndi yaylaqların yaylağıdır. *Dəmir yoldan səksən kilometr uzaqdı, təpəsində qar əskik olmayan dağların ətəyində xəlvət bir dərəyə səpilmişdir.*¹

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Mir Cəlalin bədii əsərləri antroponimlərlə zəngin olduğu qədər toponim və hidronimlərlə də zəngindir. Bu isə əsərin mövzusu, janrı ilə bağlı olan bir məsələdir. "Manifest"də işlənmiş toponimlər tarixilik baxımından qədim və müasir toponimləri, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində və Azərbaycandan kənarında yerləşən coğrafi obyektlərə verilən adları əhatə edir. Yəni bu əsərdə həm Azərbaycan-türk mənşəli, həm ərəb və fars, həm də rus və Avropa mənşəli toponimlərə rast gəlinir.

Əsərdə işlənmiş toponimlər əsasən bunlardır: Azərbaycan, Bakı, Gəncə, Qala, Qobu, Gəncə, Şəmkir, İçərişəhər, Gədəbəy, Mərdəkan, Sabir bağı, Təbriz Məkkə, Moskva, və s. Bu və ya digər toponim Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" romanında əlavə estetik funksiya və "üslubi yük" daşıyır, eləcə də bədii məqsədlərə xidmət göstərir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələr Azərbaycan ərazilərində baş verdiyinə görə, Azərbaycan məmləkətinin adı daha çox işlənmişdir. Məsələn,

Həmin bu ingilis keflənib divardan asılı Azərbaycan xalçasını məmnun baxışlarla seyr edir. Azərbaycan qızının xal vuran barmaqlarına baxıb nəşələnir;² Sən nə

¹ M. Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c. s. 214.

² M. Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s. 107.

edirsən, qul zamanından min illər keçir, Bura Misir deyil, Azərbaycandır;¹ Yaşasın Azərbaycan zəhmətkeşləri!²

Nümunələrdə işlənmiş toponim (Azərbaycan) eyni olsa da, onun üslubi funksiyası bütün cümlələrdə eyni deyil. Birinci cümlədə toponim vasitəsilə Azərbaycanın maddi və mənəvi sərvətləri əks olunmuş, ikincidə toponimlərin işlənməsi ilə müqayisə aparılmış, Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsinə işarə edilmiş, üçüncü cümlədə isə xalq zəhmətkeşlərinə ehtiram toponim vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Manifestdə Azərbaycan onomastik vahidi məcazlaşaraq bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Lakin ad öz arxasında böyük bir tarixi, etimoloji informasiyanı daşıyır. İlk növbədə, bu, bizim doğma vətənimiz – Odlar yurdu Azərbaycandır. Çox qədim tarixə malik olan bu ölkənin ərazisində bir çox qədim dövlətlər mövcud olmuşdur. Məsələn, Atropatena, Manna, Midiya, Albaniya və s.

“Daha çox maraq doğuran cəhət toponimin etimologiyası ilə bağlıdır. Bu baxımdan müxtəlif fikirlər mövcuddur. Sözün qədim qaynaqlarda Atropatena, Aturpatakan, Adarbadəğan, Adarbiqan, Azərbaycan (ərəb) və s. variantlarına rast gəlinir. İlk dəfə isə Strabon Atropatena adını işlətməmiş və onu sərkerdə Atropatin adı ilə bağlamışdır. Ondən sonra isə müxtəlif fikirlər olmuş.

¹ Yenə orada. s.108.

² Yenə orada. s.227.

Bəziləri Strabonun fikri ilə razılaşmış, bəziləri bu sözü Azər tayfa adı ilə, bəziləri (farsca) azər (od) sözü ilə bağlamışlar. Qədim türk dillərində isə adur, adır sözü müxtəlif variantlarda yüksəklik, təpəlik, dağətəyi yamac və s. mənələrdə işlədilmişdir ki, bu da Azərbaycanın relyefi ilə uyğun gəlir”.¹ Toponimin yaranmasında həmin cəhətlərə diqqət yetirən N.Əsgərov bu prosesin «... Azərbaycan və İran ikidilliyi şəraitində baş verdiyini, əlavə olaraq ərəb dilinin fonetik qaydalarının ada təsir etdiyini də vurğulamışdır».²

Qeyd etmək lazımdır ki, «Bu sözün (Azərbaycan – H.H.) əslinə oxşamayan dərəcədə dəyişməsi və bu gün işlətdiyimiz Azərbaycan şəklinə düşməsi, müxtəlif şəkillərdə yazılması, sözün mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur».³

Əsərdə diqqəti cəlb edən ikinci bir toponim isə Azərbaycanın paytaxtının adı Bakı toponimidir. Məsələn,

*Adamın arvad-uşağı olmaya, baş götürüb şəhərə – Bakıya gedəsən...; Bura bir oğlan gəlib-gedir. Bakıdan olsun gərək, hacının işini ona desən pis olmaz; Kənddən çıxıb birdən-birə Bakı kimi böyük və gurultulu şəhərə düşən Mərdan tamaşadan doymurdu.*⁴

¹ Azərbaycan toponimləri lüğəti. Bakı, 1999, s.28.

² N.Əsgərov. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2005, s.29.

³ Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968, s.10.

⁴ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.50, 89, 98.

Bakı toponiminin yaranması, etimologiyası, formalaşması haqqında mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Sara Aşurbəyli ən qədim mənbələrdə Bakının adının Xunsar olduğunu söyləmiş, onun da mənasını "günəşə doğru çevrilmiş" kimi izah etmişdir. Toponimin təqribən üç min il tarixi olduğu göstərilir. V-VII əsr mənbələrində Abşeronda Hörmüzd odunun yandığı Baqavan və Atəşi Baqvan toponimlərinin olduğu göstərilir. Baqa (Baq) bir qrup Hind-Avropa dillərində Allah-günəş mənası verir. VII əsrə aid mənbələrdə bu ərazidə bakanların (baqanların) yaşadığı göstərilir, güman ki, burada yaşayanlar oda sitayiş etmiş, Bakı da öz adını həmin tayfaların adından götürmüşdür.¹

Qədim türk dillərində isə bəku-hündür, təpəlik yer mənasında işlədilmişdir. "Bakı "baxalı yer", "müşahidə məntəqəsi", "hündürlük" mənalarını da verir".² Bəzi tədqiqatçılar fars dilinə əsaslanaraq Bakı toponiminin tarixən Badikubə şəklində olub, "küləkli şəhər" mənasında işləndiyini də qeyd edirlər.³

Mir Cəlalın yaradıcılığında Bakı toponiminin Badkubə variantına da rast gəlirik:

Bu məktub Badkübə şəhərində "Kəndli" qəzetxanasında möhtərəm müdir əfəndilərinə vüsul olacaq. Zəhmət buyurub təvəqqe edirəm qəbul olmağımı yazasınız.

¹ Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş konfrans materialları. Bakı, 1973, s.17.

² Azərbaycan toponimləri lüğəti. Bakı, 199, s.65.

³ Yənə orada. s.64.

"Qorod Badkuba qəzetxana "Seleniy" doruqoy zi-verdişi".¹

Nümunədə müəllif Bakının qədimliyini yada salmaqla yanaşı, həm də toponimlərin ictimai-siyasi təsirlərə məruz qalaraq digər vahidlərə nisbətən çox tez-tez dəyişdiyini də nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

"Bir gəncin manifesti" əsərində Bakı toponimi müəllifin məqsədinə xidmət edən bədii üslubi vasitə kimi, bir qism hadisələrin baş verdiyi konkretməkanın, Azərbaycanın paytaxtının adını bildirir, özlüyündə bəzi tarixi-coğrafi informasiyaların daşıyıcısına çevrilir.

Kənddən çıxıb birdən-birə Bakı kimi böyük və gurultulu şəhərə düşən Mərdan tamaşadan doymurdu. Neft buruqlarından başlamış paroxodlara qədər, qədim əsrlərdən xəbər verən Qız qalasından şəhər hasarlarına, sahil meydançalarına qədər hər şey ona qərribə və ləzzətli gəlirdi. Qaraşəhəri, İçərişəhəri, Ağşəhəri gəzmək, öyrənmək, böyük və qədim binaların içinə girmək istəyirdi.²

Nümunə göstərdiyimiz bu kiçik parçada «dəniz ilə yanar odlar arasında»³ yerləşən Bakının qədimliyi, coğrafi mövqeyi, Qaraşəhər, Ağşəhər və İçərişəhər deyilən ayrı-ayrı hissələri, dəniz kənarında amfiteatr formasında inşa edilməsi, qədim qala divarları, neft buruqları və s.

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.218.

² Yənə orada. s.171.

³ A.Bakıxanov. Gülüstani İrəm. Bakı, 2001, s.97.

haqqında xeyli informasiya verilmiş, şəhər obrazlı şəkildə oxucunun gözləri önündə canlandırılmışdır.

"Bakı, əslində bir neçə şəhərə bölünür: Ağşəhər, Qaraşəhər, İçərişəhər, Bayılşəhər... Bu köhnə adların əvəzinə indi böyük adamların adını daşıyan abad rayonlar yaranıb: Lenin rayonu, 26 Bakı Komissarı. Ən sürətlə artan yuxarı hissəyə camaat Təzəşəhər deyir. Təzəşəhər respublikada gündən-günə inkişaf edən Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən kimi sənaye ocaqları ilə yarıdır. Vaxt gəlmişdir ki, respublikamızın paytaxtı – Böyük Bakı, Kiçik Bakı kimi müəyyən edilsin...".¹

Bu parçada isə yazıçı Bakının keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı, onun daxili sərhədləri – bölündüyü hissələr haqqında ətraflı informasiya vermişdir. Bakının daim inkişafda olduğunu, böyüyüb gözəlləşdiyini nəzərə çatdırmış, eyni zamanda maraqlı təkliflə çıxış etmişdir. Bakı toponiminə dönə-dönə müraciət edən Mir Cəlal bu paytaxt şəhərinin həm keçmişini, qədimliyini əks etdirmiş, həm də şəhərdə gedən sürətli sosial-mədəni inkişafı, az müddətdə tanınmaz dərəcədə dəyişməsinə alqışlamışdır. Məsələn,

*Ay ana, o zaman gördüyün tozlu-torpaqlı Bakıdan bircə İçərişəhər qalıb. Dənizin quruyan sahilində böyük bulvar – bağlar salınıb. Bayıl yolunda, sən gördüyün o köhnə yerlərdə xiyabanlar yamyaşıl, yollar gümüş kimi!*²

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, IV c. s.282.

² M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, I c. s.320.

*Bakı eninə, uzununa, həm də göylərə doğru böyüyür. Çox çəkməz, Abşeron yarımadası Bakı yarımadası olar. Bu qurmaq, tikmək işi ki Bakıda başlanıb, şəhəri bir neçə il sonra çətin tanımaq olar.*¹

Bu parçaları oxuyan oxucuda belə bir təsəvvür yaranır ki, elə bil Mir Cəlal əsərdə Bakımızın bugünkü sürətli inkişafını əvvəlcədən görmüş, Bakıda xiyabanların, istirahət guşələrinin salınmasını alqışlamış, göydələnlərin tikilməsini özünəməxsus tərzdə: **Bakı eninə, uzununa, həm də göylərə doğru böyüyür** – cümləsi ilə obrazlı şəkildə ifadə etmişdir.

*Ezamiyyətə getmişdim. 20-25 gün çəkdi. Qayıdanda tramvaydan düşdüm ki, "Novbahar" aşxanasında nahar eləyim, saatın altından iki addım yeridim. Bir də gördüm azmışam, gedib güllü-çiçəkli bir bağa çıxmışam. Qayıdıb bələdlədiyim küçə ilə təzədən gəldim. Saatın altından dönüb, düz "Novbahar" tərəfə yüyürdüm. Bir də gördüm nə o "Novbahar" var, nə də o küçə. O yerdə bağ salınıb. Musiqi çalınır, körpə uşaqlar oynayıb. Daş pillekənlərin yanlarında çiçəklər baş-başa verib, Nilufər, gülsabah, nərgiz ləkləri salınıb. Güllərin ətri aləmi götürüb.*²

Yazıçı bu nümunədə Bakıda tikintinin, insanların mədəni həyatının yüksələn xətt üzrə çox sürətlə inkişaf etdiyini diqqətə çatdırmaq üçün şəhərin 20-25 gün ər-

¹ Yenə orada. s.320.

² Yenə orada. s.321.

zində tanınmaz dərəcədə dəyişdiyini, aşxanaların yerində güllü-çiçəkli bağ salındığını təsvir etmişdir.

Bakı haqqında sevə-sevə, ürəkdən məlumat verən yazıçı, eyni zamanda Bakını siyasi əqidələrin birləşdiyi mübarizə meydanına bənzədir. Onun dünya səviyyəsində böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır. Siyasi mübarizə meydanında bu qocaman şəhərin mövqeyini açıqlayır:

*Meydan cəngi-cədəl meydanıdır. Çəkiləni qovacaqlar. Düzdür, mən buradan getmək qəsdindəyəm. Amma çəkilmək üçün yox, kəllə-kəlləyə gəlmək üçün gedirəm. Bu ağbaş, qarazehin "üləmanın" öhdəsindən gəlmək üçün Bakıda olmaq lazımdır. Bakı kimi bir yer-də! Düzdür, ustadımız Seyid rəhmətlik Bakı haqqında ayrı cür deyib. Ancaq indi deməzdi. İndi Bakı, o Bakı deyil. Bakı Şərqi qapısında dayanan şirdir ki, gözündən od tökülür. Bakının hürriyyət hümməti Qafqaza səs salıb.*¹

Bu parça adi təsvir deyil. Burada əsas fikir mətnaltı mənə ilə verilmişdir. Toponim vasitəsilə şəhərin, yalnız Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, Şərqi, Qafqazın və bütün müsəlman dünyasının mühüm mədəni-siyasi mərkəzlərindən biri olması, inqilabların, siyasi hərəkətlərin beşiyi olması haqda təsəvvür yaradılmış, bir neçə cümlə vasitəsilə Bakıda baş verən ictimai-siyasi hadisələr haqqında oxucuya geniş məlumat verilmişdir. Gün-gündən gözəlləşən Bakı həm də siyasi əqidələrin döyüş mey-

danı kimi təsvir edilmişdir. Müəllif "gözündən od tökülür" frazeoloji ifadəsini işlətməklə məcazi mənada Bakıda alovlanan xalq hərəkatını, azadlıq uğrunda mübarizəni, həqiqi mənada isə tarixən Bakının "Odlar diyarı" olduğunu, neftin-qazın məskəni olduğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

*Talib Mərdanı götürüb Bibiheybətə, mədənlərə apardı; Gəldiyev: – Odur, Mərdəkanda bir otaq tutun, maşını da aparın, maşinistkanı da; Məni çağırمامışdılar. Elə bildim axşam olacaq. Suraxanıya məruzəyə getmişdim; Bu məsələ Bayıl, Zığ məsələsi, yaşllaşma, metro planı...; Niyə, görmürsən, yazı cənnət kimi... Əbəs yerə Vartaşen deməyiblər ha. Vartaşen, yeni gül kənd!*¹

Nümunələrdə işlənmiş Bibiheybət, Mərdəkan, Suraxanı, Bayıl, Zığ, Vartaşen və s. yüzlərlə toponimlər vardır ki, Mir Cəlal onlardan üslubi məqsədlə istifadə etməklə, bəzən hadisələrin cərəyan etdiyi yerin dəqiq təsvirini vermiş, bəzən Azərbaycanın çox qədim tarixindən danışmış, bəzən də, yeri gəldikcə, toponimin etimologiyasını (Vartaşen – gül kəndi) özü açıqlamışdır.

Birinci nümunənin məzmunundan aydın olur ki: «Bibiheybət neft mədənləri ilə məşhur olmuşdur. Bu qəsəbə Bakının qədim yaşayış məskənlərindən biridir». Bibiheybət şəhər tipli qəsəbəsinin adı da oxucuda maraq yaradır. Rəvayətə görə, həmin ziyarətqah İmam Museyi Kazımın qızı Hökümə xanımın şərəfinə adlandı-

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968, IV c. s.19.

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.170, 410, 415, 418, 440.

rılmışdır. Vaxtilə xilafət tərəfindən təqib edilən Hökümə xanım öz nöqəri Heybətlə birgə bu ərazidə məskunlaşmış, vəfat etdikdən sonra elə orada dəfn edilmiş, bu yer ziyarətgaha çevrilmiş, Bibiheybət (Heybətin bibisi) adlandırılmışdır. Buradakı məsciddə 36 şeyxin qulluq etdiyi söylenilir. O səbəbdən də buraya eyni zamanda Şıx, Şıxlar (Şıxov) da deyilir.¹

Mərdəkan adı xalq arasında «mərdlərin məkanı»² kimi izah edilir. Əslində isə bu toponim etnonim əsasında yaranmışdır. «Qədim yaşayış məntəqəsidir. Tədqiqatçılara görə, yaşayış məntəqəsi öz adında irandilli mard (amard) tayfasının adını əks etdirir»;³ «...Türkanda türklər, Kürdəxanıda kürdlər, Mərdəkanda isə mardlar kütləvi şəkildə yaşamış və ərazi də etnosun adı ilə adlandırılmışdır».⁴ Atropatena sakinləri arasında Strabon «kadusi, amard, tapür, kurti və başqa etnoslar» qeyd etmişdir.⁵

«Manifest»də bir neçə yerdə Qala toponiminin adı çəkilmiş, lakin yazıçı hər dəfə «Qala» sözünün bir variantını özünəməxsus tərzdə izah etmişdir:

1. *Mərdan (Bakıya çatan kimi – H.H.) Əliyev Talıbı soruşdu. Dedilər, günortaüstü şeylərini yığıb Qalaya getdi.*

¹ H.Hüseynova. Toponimlərin bəzi nəzəri problemləri. Bakı, 2006, s.105.

² Ə.Haşımoğlu. Mərdəkan. Bakı, 1974, s.13.

³ H.Hüseynova. Toponimlərin bəzi nəzəri problemləri. Bakı, 2006, s.55.

⁴ S.Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 1998, s.37.

⁵ K.Əliyev. F.Əliyeva. Azərbaycan antik dövrü. Bakı, 1997, s.30.

2. – *Dünən Talıb Əliyevi axtaran siz deyildiniz? Odur ey, Talıb nömrəsindədir. Sizi gözləməkdən həlak olub, yer qalmayıb axtarmamış.*

Mərdan məəttəl qaldı: “Talib ki, dünən Şuşa qalasına getmişdi. Bu nə işdi? Yoxsa qəsdən danırdılar...”

Mərdan: – ...Bəs deyirdilər siz Şuşa qalasına gedibsiniz?

– ...Şuşada mənim nə işim var? Şuşa hara, mən hara? Yəqin sizə Qala deyiblər. Şuşa qalasına yox, Qalaya getdim də, gəldim də.

– Bəyəm yenə Qala adlı yer var?

– Var, bəli, budur, Bakı yaxınlığında Qala adlı yer var, böyük kənddir...¹

Göründüyü kimi, Mir Cəlal əsərdə Mərdana, eləcə də Mərdanın simasında bütün oxucularına “qala” vahidinin bir neçə mənasını açıqlamışdır: “Qala” sözü apleyativ, coğrafi nomen olaraq “istehkam” mənasında, “Şuşa qalası” toponiminin komponenti kimi; həm də Bakı kəndlərindən birinin adı kimi. Deməli, adların bu cür izahı xüsusi üslubi məqsədə – tarixi informasiyanı oxucuya çatdırmaq məqsədinə xidmət etmişdir.

Leksik mənasına görə “qala” sözü müxtəlif cür izah olunur: 1. Uzun müddət içində qalıb düşməyə müqavimət göstərmək üçün möhkəm müdafiə tikililəri və vasitələri olan istehkam (məntəqə); 2. Qədimdə qala rolu oynamış yüksək və əksərən dairəvi şəkildə olan tikili, bürc (Qız qalası); 3. Həbsxana, dustaqxana, qazamat

¹ M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.169.

mənasında; 4. Şəhər (kənd) mənasında¹ Bakı şəhəri ərazisində bu söz həm istehkam, həm də kənd (Qala kəndi) mənasında işlənmişdir. Mir Cəlal da öz əsərində məhz sözün ikinci variantına istinad etmişdir.

Qala sözünü bəziləri ərəb, bəziləri fars sözü hesab edir. Fars dilində bu sözün "kalak", "kələk" forması da vardır.²

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə işlənmiş toponimlərin bir qismi ərəb-fars mənşəli olub, elə həmin ərazilərdə yerləşən coğrafi adlardır. Bunlardan biri Məkkə toponimidir. Məsələn,

*Görünür, ay hacı, Məkkə yolunu tanısan da rəiyyəti yaxşı tanımamısan, xamsan hələ; Məkkə dünyanın müqəddəs məkanlarından biridir. Hər bir Allah adamının borcudur ki, oraya getsin.*³

Tarix boyu Məkkəyə həcc ziyarətinə gedənləri həmişə böyük izdihamla, böyük dəbdəbə ilə yola salırmışlar. Məkkəyə gedən adamlar müqəddəs hesab olunur, onların ziyarətinə gedilərdi. Əsərdə isə yazıçı Məkkəni – Allahın evini ziyarət edən riyakar ruhanilərin insanlıqdan uzaq əməllər törətməsini, rəiyyəyə divan tutmasını tənqid etmişdir.

"Bir gəncin manifesti"ndə baş verən hadisələrin bir qismi Gəncədə cərəyan etdiyinə görə dönə-dönə Gəncə toponiminə müraciət edilmişdir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-III c. Bakı, 1983, s.402.

² B.Budaqov. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994, s.187.

³ ****M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.54, 58, 39, 45, 87.

Atlıların içində Gəncədən çağırılmış Nəşət çavuş deyilən bir osmanlı zabiti ortada fir-fir fırlanırdı; Ötən ayın axırlarında Gəncə alaylarının II bölüyündən yeddi əsgər qaçmışdı. Nahiyyə rəisi Xəlil öldürülmüşdü. Bu xəbərdən təşvişə düşən Gəncə qubernatoru Vəznəli kişini doqquz nəfər atlı ilə kəndlərə təhqiqata göndərmişdi; "Bundan da pis günə qalayacaq ki? Qaradan o yana rəng yoxdur. Görünür, Gəncə bəyləri sizi qudurub".¹

Gəncə toponimi vasitəsilə Mir Cəlal Azərbaycanın bu qədim şəhərində ictimai-siyasi vəziyyətin, xalqın üsyankar təbiətinin real təsvirini vermişdir.

"Gəncə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biridir. Azərbaycanın qərbində yerləşir. İpək yolunun üstündədir. Gəncə adı mənbələrdə müxtəlif variantlarda izah edilir. 1804-cü ildə Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunları Gəncəni işğal etdikdən sonra şəhərin adı dəyişdirilmiş, çar I Aleksandrın istəyiylə Yelizavetpol, sovet hakimiyyəti illərində isə Kirovabad, Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra yenidən Gəncə adlandırılmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar toponimin İpək yolunun üstündə yerləşməsini əsas götürərək, "kaznaka (pəhləvi dilində) sözündən olub xəzinə saxlanan yer mənasında olduğunu söyləyirlər". Lakin bu fikir əsassızdır. Çünki Gəncə adlı obyektlər müxtəlif ərazilərdə, Qubada, Xaçmazda, Salyanda, Türkiyə ərazisində və digər yerlərdə mövcuddur.

¹ Həmin yerdə.

Bu areallıq toponimin tayfa adı ilə – Gəncək etnonimi ilə əlaqədar olduğunu göstərir”.¹

Mir Cəlal realist bir yazıçı olduğu üçün əsərlərində işlətdiyi toponimlər də, əsasən, real toponimlərdir. Belə toponimlərdən biri də üslubi vasitə kimi işlətdiyi Qız qalası toponimidir. «Qız qalaları, e.ə. II-I minilliklərdən sonra Azərbaycanda yaranmış ilkin dövlət qurumlarının istehkam abidələridir».²

“Gözəllik, əzəmət, qüdrət mücəssəməsi olan Qız qalası Bakının simvoluna çevrilmişdir. Qız qalasının yaranması, tarixi, etimologiyası haqqında bir-birindən fərqli çox müxtəlif mülahizələr olmuşdur. Bakının, eləcə də Azərbaycanın ən möhtəşəm abidəsi olan Qız qalasının XII əsrdə tikildiyi ehtimal edilsə də, bəzən onun Şumerlərin dövründə inşa edildiyini də söyləyənlər vardır.

Bəzən Qız qalalarının, əsasən, hündür yerdə, dağın, qayanın üstündə inşa edilməsini əsas götürərək "qız" sözünü "dağ" mənasında qəbul etmişlər.³ Lakin bu fikir bir qədər inandırıcı görünmür. Çünki Qız qalaları daha çox su kultu ilə bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərində başqa bir fərziyyə R.Haqqı tərəfindən irəli sürülmüş, "qız" sözü uğuz // ğuz tayfasının adı ilə əlaqələndirilmiş, tədricən ğuz sözü qız sözünə çevrilmişdir.

¹ * Yenə orada. s.316.

² H.Hüseynova. Toponimlərin bəzi nəzəri problemləri. Bakı, 2006, s.81.

³ İ.Balayev., P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970, s.106.

“Qız” sözünün od, atəş mənasında dilimizdə işlənən "qor" sözü ilə yaxınlığı da vardır. Bizə məlumdur ki, türkologiyada r/z əvəzlənməsi mümkün fonetik hadisələrdən biridir və bu hadisə hələ qədim pratürk dövründən məlumdur.

Qalanın atəşpərəstlərin ibadət yeri kimi odla bağlı olduğunu nəzərə alaraq "qız" sözünün "qor" (od) sözündən törədiyini söyləmək daha məqsədəuyğundur.

B.Xəlilov "Giz" sözünün asemantikləşməsindən bəhs edərkən bu sözün qız //kiz//kez variantlarının olduğunu və bu sözün əski mənbələrdə başqa mənalarla yanaşı, möhkəm, bərk, davamlı mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir.¹

Bu deyilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Qız qalası toponimi də digər xüsusi adlar kimi, bədii əsərdə ekspressiv xarakterli bədii ifadə vasitəsidir.

Neft buruqlarından başlamış paraxodlara qədər qədim əsrlərdən xəbər verən Qız qaləsindəki şəhər hasarlarına, sahil meydançalarına qədər hər şey ona qərribə və ləzzətli gəlirdi.²

Əvvəldə söylədiyimiz kimi, Azərbaycan, Bakı, Gəncə və digər yerlər haqqında böyük məhəbbətlə söhbət açan Mir Cəlal əsərlərində bu yerlərin qədimliyini əks etdirmək üçün tarixi abidələrin də adlarını çəkmişdir. Belə qədim abidələrdən biri də Bakıdakı Qız qala-

¹ B.Xəlilov. «Giz» sözünün asemantikləşməsi və «Koroğlu» dastanındakı Giziroğlu Mustafa bəy antroponimi. Bakı, ADPU, AOP, 1993, №4, s.69.

² M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c. s.171.

sıdır. Yazıcının düşüncələrinə görə, mümkün deyil ki, Bakıdan, Bakının qədimliyindən danışasan, amma Qız qalasının adını çəkməyəsən, gözəlliyini vəsf etməyəsən. Verilmiş nümunədə də məhz bu cəhətlər öz əksini tapmışdır. Əsas diqqət isə Qız qalasının Bakının ən uca nöqtəsi olması məsələsinə yönəldilmişdir ki, onun üzərində dayanmaqla Xəzər sahilində yerləşən Bakının bütün ərazisini seyr etmək mümkündür. Nümunədə yazıçı həm Qız qalasının qədimliyini diqqətə çatdırmış, həm də qalanı Bakının rəmzi, simvolu kimi təqdim etmişdir.

Bunlardan başqa Mir Cəlalin bədii əsərlərində tariximizin yaddaşlardan silinməməsi məqsədilə bəzi coğrafi məkanların qədim və müasir ad variantlarından istifadə etməsinin də şahidi oluruz:

Yelenendorf və Bağbanlar tərəfdən şəhəri tutmuş olan əksinqilabçılar üzərinə nizamsız, lakin qüvvətli, qaynar bir kütlə axırdı, – cümləsində Yelenendorf toponimi qərb zonasında mövcud olan Xanlar rayonunun qədim adıdır.

Mir Cəlalin yaradıcılığı Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu illərə təsadüf etdiyi üçün onun əsərlərində bu quruluşu əks etdirən və Sovet hakimiyyəti dövründə adlandırılmış bəzi küçə və şəhər adlarına da rast gəlmək olur. Məsələn,

Pətəklərin balından satıb vurhavur zər-zivər axtarır, parça alır, Kirovabada kələğayı üçün sifariş edir, qızıl saat axtarır, qənd, çay halına qalırdı; Şirvanın güleyşə, şirin narı, gah torbalarda satılan qoz, fındıq içi, qı-

zarmış toyuq, qırqovul, kərpic kimi camış qatığı, təndir çörəyi, bandaxdan kəsilmiş Gəncə üzümü.¹

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ikinci sənaye və mədəni mərkəzi olan şəhərin qədim Gəncə adının Sovet hakimiyyəti illərində dəyişdirilib Kirovabad variantında işlədilməsinə diqqət yönəldilmiş, əsasən, qədim Gəncə adına üstünlük verilmişdir.

Yuxarıda Sovetski tərəfdə olurlar!; Onlar Kommunist küçəsindən diklənib sağa buruldular, – cümlələrinə yenə də Sovet quruluşunu əks etdirən urbanonimlər dövrü koloriti əks etdirmək üçün seçilmiş üslubi vasitələrdir.

Bura da sizə Ərəsey-zad deyil ha, onu bilin; Uruset yolları bağlanmışdı,² – kimi nümunələrdə Mir Cəlal emosionallıq yaratmaq və hadisələri obrazlı şəkildə ifadə etmək məqsədilə toponimlərin nitqdə təhrif olunmuş formalarının işlədilməsinə üstünlük vermişdir. Toponimlərin belə təhrif edilmiş formalarından, başlıca olaraq, danışiq üslubunda istifadə olunmuş, bu cür təhrif üslubi canlandırma məqsədi güdmüşdür. Yazıçı toponimlərin təhrif formalarının sadə danışiq və interfe-rensiya variantlarından istifadə etmişdir.

¹ Yenə orada. s.223, 392, 351, 277.

² * M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1967, s.87, 41.

2.3. Ktematonimlər

Dilimizdə maddi mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və sairənin adını bildirən onomastik vahidlər ktematonimlərdir.¹

bədii əsərlərdə ktematonimlərdən müəyyən məqsədlər üçün istifadə edilmiş, bu vahidlər yazıçının istəklərinin, əsərin ideyasının açılmasına xidmət edən üslubi vasitəyə çevrilir.

Ktematonimlərin bir qrupu xrematonimlərdir ki, buraya maddi və mədəni nümunələrin adları, daş-qaş adları, məişət cihazları adları, xalça adları və s. daxildir. Məsələn Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" əsərində biz bir neçə yerdə "Yusif və Züleyxa" xalçası ifadəsi ilə rastlaşırıq:

O bilirdi ki, anasının gəlinliyində toxuduğu "Yusif və Züleyxa"nın şəklini çəkdiyi bu xalçanı əziz tutur, böyük bir arzu ilə, yəqin ki, oğlunun toyuna saxlayır.

"Yusif və Züleyxa" əfsanəsi müxtəlif millətlər arasında məşhurdur. Dini mənbələrdə və Şərq ədəbiyyatında Yusif gözəllik və sədaqət simvolu kimi yad edilir, "Yusif və Züleyxa" dastanının motivləri bədii müqayisə üçün dayanacaq kimi istifadə edilir. Yusiflə əlaqədar atası Yəqubun da, ona aşiq Züleyxanın da adları çəkilir. Hər dəfə də məlum əfsanəvi hadisələrə işarə edilir.²

Yazıçı əsərdə "Yusif və Züleyxa" xalçası ktematonimlərini işlətməklə Azərbaycanda xalçaçılığın mühüm sahələrdən biri olduğunu, Sonanın bu xalçanı yada –

ingilisə satmamasını təsvir etməklə həmin maddi nemətlərin toxunulmazlığını diqqətə çatdırmışdır.

Əsərdə işlənmiş ktematonimlərdən biri də "Qəriblər xəstəxanası"dır. Bu ad yəqin ki, yad ölkələrdən buraya gəlmiş xəstələr üçündür.

– Camaat Mərdanı tez aradan çıxartdı. Onu "Qəriblər xəstəxanası"na apardılar.

"Qəriblər xəstəxanası" ktematonimini yazıçı verilmiş nümunədə həm konkret ünvanı, məkanı bildirmək, eyni zamanda həmin məkanın hansı istiqamətdə fəaliyyət göstərdiyini oxucuya çatdırmaq məqsədilə işlətməmişdir.

Ktematonimlərin digər qrupu, yəni idarə, müəssisə, mədəni obyekt, kafe-restoran, kino-teatr adlarını əhatə edən erqonimlərdir.

"Açıq kitab" romanında meşşan təbiəti ilə seçilən Ağca xanımın həyat tərzini oxucuya çatdırmaq üçün müəllif bir qrup bahalı restoranların adlarını çəkmişdir. Məsələn:

Bundan sonra Ağcanın dost-aşnası çoxalırdı. Onu yeni tikilmiş bahalı libaslarda, şəhərin ən gözəl oğlanlarının qolunda "Mostorqdan" çıxan, "Novaya Yevropa"da oturan, bulvarda gəzən, musiqi dinləyən, nəhayət, yaxşı həkimlərin qapısında gözəl gərəkirdilər (M.C).

Vahid "Şərq" mehmanxanasına tərəf döndü. Orada yer olmadığını bilib ötdülər (32,300).

Rübabə bir oğlan ilə söhbət eləyə-eləyə gəlib düz onların qabağından keçdi, onun sözlərini eşidən Vahid əsən kimi oldu: "Şərq"də yoxdurlar, "Avropa"da olacaqlar (M.C).

Göstərilən nümunələrdə işlənmiş "Şərq", "Avropa", "Mostorq" və s. bu kimi restoran adlarının – ktema-

¹ A.Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2005, s.334

² M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.58.

tonimlərin işlənməsi keçən əsrin əvvəllərində mövcud olan Bakı haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaratmağa, hadisənin cərəyan etdiyi zaman şəhərin vəziyyəti haqqında informasiyanı çatdırmağa kömək edir. XX əsrin əvvəllərindən Avropanın Azərbaycana meyli, imkanlı azərbaycanlıların isə Avropaya marağının artması, tikdirdikləri otellərə reklam xatirinə, diqqəti cəlb etmək naminə Avropanı təmsil edən adların verilməsi kimi bir hərəkəti əks etdirir.

Ktematonimlərin başqa bir növü olan ideonimlərdən də bədii əsərin ümumi məzmununa, tələbata uyğun olaraq, hadisələrin baş verdiyi mühit, dövr haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq məqsədilə istifadə edilmişdir.

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən oyanması və yüksəlişi dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanda və onun sərhədlərindən kənarında Azərbaycan dilində bir sıra qəzet və jurnallar nəşr olunmuşdur. Qəzet və jurnal adları, şübhəsiz, nəşrlərin ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Onların adlandırılması prosesi xalqın təfəkkürü, mədəni səviyyəsi və inkişafı ilə, siyasi görüşləri və yaşamaq uğrunda mübarizələri ilə əlaqədardır.

Əsasən, XX əsrin I mərhələsində baş verən hadisələrin qələmə alındığı "Yolumuz hayandır" əsərində M.Ə.Sabirin – Tahirzadənin, C.Məmmədquluzadənin və başqalarının ictimai fəaliyyətindən danışılır. Buna görə də yazıçı həmin görkəmli şəxsiyyətlərin əlaqəli olduğu "Molla Nəsrəddin", "İrşad", "Fyüzat" və digər mətbuat orqanlarının adlarını çəkir, oxucuda Bakının ədəbi-mədəni durumu haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

"Molla Nəsrəddin".

Hacı Rəsul hörmət və minnətlə içəri çağırıb əyləşdirdiyi, qabağına xörək qoyduğu müştərisinin cibindən "Molla Nəsrəddin" çıxdığını görəndə bilmirdi neyləsin, hansı söyüşləri yağdırsın. Jurnalı açanlar da şəklinə baxmaqla kifayətlənmir, oxuyub qəh-qəh ilə gülürdülər:

– Bu gün Mollanın tacirlərə xüsusi salamı var.

Hacı Rəsul davam gətirə bilməyib irəli yeriyyir, xörəyi müştərinin qabağından götürür, şəhadət barmağı ilə qapını göstərirdi:

– Bura bax, əmioğlu, təvəqqe olunur burada elə ləhviləb (hərzə-hədyan) şeyləri oxumayasınız. Bura restorandır, bahailər məclisi-zadı deyil. Buyurun çölə! Xoş gəldiniz! Nə sizin xeyrinizi istəyirik, nə də "Molla Nəsrəddin" kimi babilərin hərzə-hədyanını!.. (M.C).

Bu nümunədə "Molla Nəsrəddin"ə xalq nümayəndələrinin və "Molla Nəsrəddin" in tənqid hədəflərinin münasibəti açıq-aşkar hiss olunur. Pul düşkünü Hacı Rəsulun tənqid edildiyi üçün jurnala da, jurnalı oxuyanlara da nifrət etməsi, gələn müştəriləri qapıdan qovması da bunu sübut edir.

(Hacı) Basılmış pəhləvan kimi ətəklərini çırparaq deyindir, o yan-bu yana gəzinirdi:

– Bişərəf oğlu, "Molla Nəsrəddin"ə Türküstandan tutmuş Naxçıvanacan hər yerdə üləma lənət oxuyur, ona müsürman deməyib, hərəm buyurublar. Bu da gətirib mənim gözümün qabağında murdar əksini açır! Bəyəm mən beş şahı üçün dinimdən, imanımdan əl çəkmişəm? Rədd olsun məcmuəsi də, qəzeti də, onu haşa burdan, oxuyan laməzhəb də! Rədd olsun! Gözüm görməsin (M.C).

Ancaq indi, ancaq "Molla Nəsrəddin" kimi babilərin gözəgörünməz bir əyyar kimi hər yerə, hətta ürəklərə də yol tapdığını görəndə, dünən Dağıstandan gələn ləzgi qızının, un tayı daşıyan hammalın da "Molla Nəsrəddin" aldığı öz gözü ilə görüb qulağı ilə eşidəndə bildi və yəqin etdi ki, "yox, zəmanə dəyişib, yaman dəyişib... Şəklimi çəkib şüşəkiyə qovublar... (M.C).

Göstərdiyimiz nümunələrdə oxucu "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük bir ərazidə yayıldığı, kasıb, hətta savadsız xalq nümayəndələri tərəfindən sevildiyi haqqında məlumat alır. Yazıçı həmin ideonimlər vasitəsilə həm oxucularına informasiya verir, həm də jurnalın sevilməsinin səbəblərini açıqlayır.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan mətbuatı tarixində "Molla Nəsrəddin" jurnalının əvəzənilməz xidmətləri olmuşdur. 1906-cı ildən nəşrə başlayan, müəyyən fasilələrlə 25 il Tiflisdə, Təbrizdə, Bakıda nəşr olunan bu jurnal rəngli, satirik jurnal olmuşdur. Səhifələrində rəngli karikaturalara geniş yer verilirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının tənqid hədəfləri çox idi: avamlıq, cəhəlet, maarifsizlik, rüşvətxorluq və s. Jurnal Orta Asyanın, Qafqazın hər yerinə yayılmış, müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamışdır. Jurnalın xalq kütləsi tərəfindən sevilməsinin əsas səbəblərindən biri də sadə xalq danışq dilində yazılması idi. "Xalq dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə loruqluq, məişət leksikonunun ictimai-siyasi cəhətdən yüklənməsi, satirik çoxmənalılıq, tipin öz dili ilə ifşası, əsas mətləbin kinayə ilə verilməsi"¹ XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi cizgilər idi.

¹ N,Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995, s.194.

Mir Cəlal "Molla Nəsrəddin" in yaranmasının zəruriliyini, labüdlüyünü Mirzə Cəlilin dili ilə oxuculara belə çatdırır:

Mirzə Cəlil: – ... "Molla Nəsrəddin" i zəmanə, təbiət, xalq özü yaradıb, yaradıb ki, əsrlərcə dövr eləmiş ictimai yaraların üstünü açsın. Camaatın qulağında Suri İsrafil kimi səslənsin, yatmışları oyatsın. Necə ki, siz bu yurdunuz, məcmuənin az-çox şöhrət tapması həmin bunların nəticəsidir, möhtərəm şairimiz Sabirin türməna, aydın əşarıdır (M.C).

Göründüyü kimi, Mir Cəlal bir neçə cümlə vasitəsilə sadə və aydın şəkildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı haqqında heç bir məlumatı olmayan insanda belə aydın, geniş təəssürat yarada bilmişdir.

Yazıçı Əlibəy Hüseynzadənin fəaliyyətindən bəhs edərkən yazmışdır:

Bu müsafir "Kaspi" qəzetinin "Fyuzat" jurnalının baş mühərriri, "Siyasət və Fürusət" əsərinin müəllifi və Zaqafqaziya müftisinin oğlu, xaricdə kamil təhsil almış Əlibəy Hüseynzadə idi.

Yazıçı informativ xarakterli bir neçə cümlədə ktematonimlər vasitəsilə Əlibəy Hüseynzadənin fəaliyyətinin əsas hissəsini əhatə etməyə nail olmuşdur.

Əsərin başqa bir yerində yazıçı Tahirzadənin dili ilə "Fyuzat"ın və Ə.Hüseynzadənin digər əsərlərinin xalq tərəfindən qəbul edilməməsinin səbəbini izah etmişdir:

Tahirzadə:

– Əhməd Kamal bəy, mənim həmkarım, fəxrlə söylədi ki, "Siyasət və Fürusət" əsəri ərəb və fars dilinə tərcümə olunur. Əlbət ki, gerek buna sevinək. Çünki ərəb və fars qardaşlarımız da Azərbaycan ədəbinin kita-

bını oxuyub xəbərdar olarlar. Amma məni düşündürən ayrı şeydir... deyirəm nə olaydı, farslar, ərəblərdə olan kimi bizim aramızda da bir nəfər olaydı, Hüseynzadə cənablarının həmin əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edə idi. Azərbaycan oxucuları, musənnifin həmvətənləri, dindaş və dildaşları da oxuyub görə idilər ki, onun əsərində nə var! Bileydilər ki, Əlibəy nə deyir və nə demək istəyir! Bəli, bizə bu lazımdır! (M.C).

Əlibəy Hüseynzadənin fəaliyyəti haqqında, "Fyuzat" jurnalı haqqında heç bir məlumatı olmayan oxucu bu parçanı oxuduqdan sonra bu jurnalın fəaliyyətinin qısa olmasının, Əlibəyin əsərlərinin Azərbaycanda geniş yayılmamasının səbəbini öyrənir.

Dövrün görkəmli ziyalısının – Tahirzadənin söylədiyi "kaş bir nəfər tapılırdı, həmin əsəri Azərbaycan dilinə də tərcümə edəydi" – cümləsindəki ironiya Əlibəy cənablarının həm əsərlərinin, həm də "Fyuzat"ın xalqa aydın olan sadə bir dildə yazılmadığına, bu səbəbdən də jurnalın çox tez bağlandığına işarə məqsədilə işlənmişdir.

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlalin tarixi mövzularda yazılmış əsərlərində işlənmiş ideonimlər, əsasən, informativ xarakterli olub, dövrün ictimai-mədəni, ədəbi hadisələri haqqında oxucuda aydın təsəvvürün yaradılması kimi üslubi funksiyanı yerinə yetirir.

İdeonimlərin bir qrupu da bədii əsərlərə verilən adlardır. Bədii əsərə ad vermək yaradıcılıq prosesində mühüm amillərdəndir. Belə ki, ad əsərin bir növ məzmun və ideyasından doğmalı, onu əks etdirməlidir. Bədii

əsərə ad qoymaq üçün yazıçı müxtəlif üslublardan istifadə edir. Bəzən yazıçı yazacağı əsərə ad qoyur, sonra yazmağa başlayır və bu prosesdə ad bir neçə dəfə dəyişdirilir. Ümumiyyətlə, bədii əsər adları əsərin baş qəhrəmanının adı ilə, hadisələrin baş verdiyi yerin adı ilə, əsərin simvolik mənası ilə bağlı olaraq verilir.

Hər bir bədii əsər sənətkarın hadisələrə fərdi yanaşma və ya həmin hadisələrdən yaranan təəssüratı ifadə etmə tərzilə digərlərindən fərqlənir. Bir-birinin eyni olan əsər və ifadə tərziləri ola bilməz. Hər bir sənətkara fərdi üslubuna görə, hadisələri obrazlı şəkildə oxucuya çatdırma xüsusiyyətlərinə görə qiymət verilir.

Bədii əsər həyat həqiqətlərini dürüst və obrazlı şəkildə əks etdirir. Yazıçı seçdiyi, işlətdiyi hər bir sözə, ifadəyə, adlanmaya və s. cəhətlərə çox məsuliyyətlə yanaşır, ən düzgün olanı seçir və yalnız bu zaman müvəffəqiyyət qazana bilir.

Hər bir ziyalıya məlumdur ki, bədii əsərlərin yaranmasında ən mühüm məsələlərdən biri nominasiya məsələsidir. Buraya əsərin adlandırılmasından tutmuş, personajların, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanların və s. adlandırılması daxildir.

Adlandırmada "bədii ad" məsələsi mühümdür. Mir Cəlal "Molla Nəsrəddin", "Fyuzat" jurnallarındakı gizli imzaları da müəyyən məqsədlər üçün bədii əsərlərinə daxil edir. Bu gizli imzalar ("Lağlağı", "Mozalan", "Qızdırmalı", "Dəmdəməki" və s.) xüsusi üslubi vəzifə kəsb edir. Bunlar Mir Cəlalin niyyətinin açılmasında müəyyən rol oynayır, oxucunu hadisələrin inkişafına düzgün istiqamətləndirir.

M.C.Paşayevin bədii əsərlərində adlandırmanın müxtəlif formaları vardır ki, onun bəzi məqamlarına nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Yaradıcılığa başladığı gündən yazıçını düşündürən əsas məsələlərdən biri əsərin adlandırılmasıdır. Bu məsələ oxucunu da cəlb edən, düşündürən əsas cəhətlərdən biri və oxucunu əsərə cəlb edən ilk vasitədir. Buna görə də yazıçı əsərə ad seçərkən düşünüb-daşınır, ən uğurlu, ən uyğun olanı axtarır.

Apelyativ və onomastik leksikada hər bir vahid dil vahididir. Onlar bədii əsərlərdə üslubi mahiyyət kəsb edir, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik keyfiyyətləri qazanır. Onun əsərdə yerinə düşməsi, necə poetik mənə kəsb etməsi isə sənətkarlıq məsələsidir və sırf yazıçının üslubunu müəyyənləşdirən faktorlardan biridir. Çünki bədii əsərlərdə bütün sözlər poetik mənaya yüklənir, bir növ bədii əsərdə fikrin parlaq ifadəsini, forma gözəlliyini şərtləndirən əsas amilə çevrilir.

Hər bir bədii əsərə verilən ad da sözdür. Bu söz adi söz deyil, poetik sözdür.

Bədii əsərə verilən ad əsərin çox mühüm komponentlərindən biridir. "Əsərin başlığı yazıçının oxuculara dediyi ilk sözdür".¹ Oxucu, birinci növbədə, sərlövə ilə tanış olur.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində ilk baxışda hekayələrinin adları diqqəti cəlb edir. Məsələn, "İclas qurusu".

"İclas qurusu" ifadəsi indiyə kimi heç kəsin işlətmədiyini yeni, orijinal addır. Bəs iclas qurusu nədir? Kimdir? Bu insandır... "O, bir dəfə qət etmişdir ki, iclas üçün yaranmışıq, başımız qərar hazırlamaq, barmaqla-

rımız protokol yazmaq, əllərimiz çəpik çalmaq, səsimiz çıxış etmək üçün bizə verilmişdir". Bir sözlə, bu adam iclaslarda qurmuş, adamlığını itirmişdir. Bu adam ailəsində də eyni mövqedən çıxış edir. Qıza elçiliyə gələnlərə "Anket doldurun, yoxlayıb baxaq", – deyir, arvadını "yoldaş Meyransa" çağırır, qızının adını isə Məruzə qoymuşdur.

"Kəmtərovlar ailəsi" əsərində Y.Seyidov Kəmtərov familiyası haqqında yazır ki, "... Heç bir lüğətdə, əsərdə bu familiya formasına rast gəlməzsiniz. "Kəmtər" fars mənşəli sözdür: "kəm" 1. əskik, nöqsan; 2. pis, yaman; 3. az; "tər" isə 1. yas, islaq, nəm, rütubətli; 2. təzə mənalarını bildirir. Mir Cəlal bu fars mənşəli sözə rus mənşəli -ov şəkilçisini əlavə edir və onu "-lar" şəkilçisi vasitəsilə ümumiləşdirir.¹

Mir Cəlalin hekayələrinin dilində və məzmununda olduğu kimi, adlarında da incə bir yumor, ironiya duyulmaqdadır: "Göylər adamı", "Xarici naxoşluq", "Telefon dostum", "Həkim Cinayətov", "Mərkəz adamı" və s. bu kimi adlar buna misaldır.

K.Qasımova "Dram adları və bədii qayə" adlı məqaləsində bədii qayə kimi ad seçmə məsələsindən danışır, bunu əsas məsələ kimi vurğulayır. Ümumiyyətlə, müasir publisistikada belə bir fikir dolaşmaqdadır ki, ad əsərin yarısı qədərdir. K.Qasımova da bu fikrə əsaslanaraq yazır: "... Dram əsərlərinin adı bir növ reklam, tamaşaçını cəlb etmək funksiyasını da yerinə yetirir".² Əsərin adı ilə məzmununun arasında olan bağlılıq

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı, 2007, s.420-421.

² Azərbaycan onomastikası problemləri. Konfrans materialları. Bakı, 1993, s.215.

¹ S.Əsədullayev. Tarix, sənətkar, müasirlik. Bakı, 1974, s.56

haqqında S.Krijijovski yazırdı: "Ad papaq yox, başdır ki, onsuz bədənin varlığı qeyri-mümkündür". Bu fikir əsərin adının yaradıcılıqda nə qədər vacib olması haqqında tam təəssürat yaradır, onun əsərdə oynadığı rolu aydınlaşdırır.

Mir Cəlalin bədii yaradıcılığında xüsusi diqqət yetirdiyi faktorlardan biri əsərin sərlövhəsidir. Ədib yazır: "Hansı əsərdə olur-olsun, oxucunun ilk təsadüf etdiyi, ilk dəfə üz-üzə gəldiyi məsələ, mətləb sərlövhədir. Əsərin məzmunu ilə tanışlıqdan əvvəl oxucu sərlövhə ilə, əsərin adı ilə tanış olur. Əsərin adı insanın adı qədər mənalı, mühüm və vacibdir. Sənətkar əsərinə təsadüfi ad seçmir. Sərlövhə, adın, əsərin məzmunu, ideyası, daxili münasibətləri ilə əlaqəli götürülür..."¹

Bədii əsərdə əsərin adının böyük rol oynadığını diqqətə çatdıran yazıçı öz əsərləri üçün çox uğurlu adlar seçmiş və bunun üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişdir. Onun əsərlərinin adlandırılmasında müşahidə edilən istiqamətləri təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Bədii əsərə verilən ad baş qəhrəmanın adını əks etdirir. Məsələn, "Badamın ləzzəti", "Salam", "Hikmətdən xəbər", "Ləyaqət", "Məşriq", "Kimya tələsir", "Ayaz", "Anketov Anket", Həkim Cinayətov" və s.

Bu hekayələrdə adlandırma qaydası eyni olsa da, əsərlər məzmununa görə, keyfiyyətinə görə, qəhrəmanların xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Yəni hekayələrin baş qəhrəmanı olan Ayaz, Sara, Badam, Ləyaqət, Məşriq, Gülgəz və s. adlarını daşıyan personajlar müsbət, satirik hekayələrinin qəhrəmanlarından Cına-

yətov, Anketov, Gəldiyev, Keçiyev və başqaları mənfi tiplərdir.

II. Bədii əsərə verilən ad əsərin mövzusu haqqında ilkin məlumat verir. Məsələn, "Həkim Cinayətov" hekayəsinin adından da məlum olur ki, bu həkim kimdir, hansı əməllərin sahibidir. Yəni əsərin adı artıq oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır. Eyni sözləri "Anketov Anket" hekayəsinin qəhrəmanı haqqında da söyləmək mümkündür. Bu əsərin qəhrəmanı Anketov da mənfi tiptir. O, canlı insanlarla deyil, yalnız iş otağında oturub anket doldurmaqla məşğul olur, "buqələmun" kimi kağız-kuğuzu insanlardan üstün tutur.

Digər hekayələrində də müəllif həmin üsuldən istifadə etmişdir ki, bu da əsərin müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusi priyom kimi qiymətləndirilməlidir.

III. Bədii əsərə verilən ad ilkin təsəvvürlə ziddiyyət təşkil edir. Bu cəhət, əsasən, müəllifin novella xarakterli hekayələrdə özünü göstərir. Məsələn, "Badamın ləzzəti", "Məşriq", "Ləyaqət", "Naxış" və başqa əsərlərin adları söylədiklərimizə nümunədir. Göstərilən hekayələrin adlarını oxuyarkən bu hekayədə, ilk növbədə, badam bitkisindən, Şərqi (məşriq) adət-ənənələrindən, ləyaqət hissindən, hansısa milli bir naxışdan – ornamentdən söhbət açıldığını güman edəcəyik. Lakin bunların heç biri təsvir olunan hadisələrlə uzlaşmır. Bu hekayələr, sadəcə olaraq, əsərin baş qəhrəmanının adı ilə adlandırılmışdır.

IV. Əsərə verilən ad metonimik xarakterli olur. Məsələn, "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri", "Vətən yaraları", "Səsimizi dünya eşitsin", "Volqanın qucağında", "Za-

¹ S.Əsədullayev. Tarix, sənətkar, müasirlik. Bakı, 1974, s.455

vodun tərcümeyi-halı" və s. hekayələrinin adları buna misal ola bilər.

"Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" monoqrafiyasında Mir Cəlal dahi şair Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Lakin, göründüyü kimi, müəllif əsəri adlandırarkən xüsusi bir yol seçmiş, addəyişmədən – metonimiyadan istifadə etmişdir. Yəni yazıçı əsəri adlandırarkən Füzulinin bədii əsərlərinin poetik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmuşdur.

"Vətən yaraları" hekayəsində müəllif qəhrəmana vurulan yaraları Vətənə vurulmuş yaralar kimi təsvir etmiş, Vətənin canlı obrazını yaratmışdır.

Göründüyü kimi, onomastik vahidlərin işlənmə zənginliyi əsərə bədii vüsət verir, müəllifin qələminin qüdrətini göstərən vasitəyə çevrilir.

Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin öyrənilməsi müəllifin üslubunun, fikir dünyasının özünəməxsusluğunu aşkarlayır. Onomastik vahidlərin semantikasını xalqın tarixi, soykökü, keçib-gəldiyi yol, yaşadığı ərazi, müasir dünya və bu dünyada gedən proseslər haqqında ətraflı məlumat verir, müəllifin bədii tapıntısını, qüdrətini şərtləndirən amillərdən birinə çevrilir.

III FƏSİL BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN QRAMMATİK ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(S. Vurğunun poeziyası əsasında)

Məlum olduğu kimi, yazıçı, şair daha çox sözdən istifadə bacarığı ilə nüfuz qazanır. Əsərin dili onun bədii dəyərinin göstəricilərindəndir. Ona görə də yazıçı dilinin tədqiqi mövzu aktualığı ilə maraqlıdır. S.Vurğun şeirində apelyativ və onomastik leksikanın imkanları sonsuzdur. Onun şeirlərində onomastik vahidlərin işlənməsi leksik-semantik və qrammatik baxımdan diqqəti cəlb edir. S.Vurğun şeirinin poetikasını, Azərbaycan poeziyasında yerini ən birincisi sözdən istifadə bacarığı göstərir. Şairin əsərlərində işlətdiyi sözlərin böyük bir qismini xüsusi adlar təşkil edir. Bu adların morfoloji və sintaktik üslubi xüsusiyyətləri isə S.Vurğun şeirinin dil probleminin bir tərəfidir və poetikanın tədqiqi məsələlərinə daxildir. Dilçilikdə bunu poetik onomastikanın problemi kimi araşdırırlar. S.Vurğun şeirində antroponim, etnonim, toponim, hidronim, ktematonim və s. semantik baxımından rəngarəng olduğu kimi, morfoloji və sintaktik cəhətdən də çox zəngindir. Ümumiyyətlə, dilin onomastik sistemində həmişə müxtəlif istiqamətli dəyişmələr olur. Burada bir onomastik vahidin digərini əvəz etməsi, yeninin köhnəni sıradan çıxarması da mümkündür. «Bu proses kortəbii, təsadüfi,

özbaşına deyil, ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, mənəvi hadisələrlə bağlı tədricən obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında baş verir».¹ Cəmiyyət inkişaf etdiyi və bu zaman müəyyən siyasi-iqtisadi tələblər olduğu üçün onomastik vahidlərin sıradan çıxması, yeninin gəlməsi baş verir. Dildəki xüsusi adların ümumi anlayış ifadə edən, sözün və ya söz birləşməsinin xüsusiləşməsi mümkün deyil. Bunun üçün həmin dil vahidinin maddi əşya və ya adlanma ilə mənə yaxınlığı olur.

İnsanlar sözlərdən öz istək və arzularına görə istifadə etmişlər. Ona görə də sözlər xalqların məişətini, dünyagörüşünü, həyat tərzini və s. yaşadır. Tarixi prosesdə sözlərin müxtəlif təsirlərə məruz qalması, gəlişi və gedişi, başqa mənə daşması halları olmuşdur. Sözlərin qrammatik mənasında isə bundan fərqli olaraq mühafizəkarlıq daha güclü nəzərə çarpır. Tədqiqatçılar onomastik vahidlərin yaranmasının üsullarını leksik, semantik, morfoloji və sintaktik kimi qeyd edirlər. S.Vurğun yaradıcılığında işlənən xüsusi adların mövcudluğunda da bu nəzərə çarpır. S.Vurğun şeirinin üslubi xüsusiyyətləri haqqında danışarkən qrammatik üslubi xüsusiyyətlərin özünəməxsusluğuna da diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Çünki bunlar dilçilikdə problemin öyrənilmə istiqamətləridir. Ona görə apelyativ və onomastik vahidlərin tədqiqində təsəvvürün aydınlaşması üçün bu istiqamətin də izlənməsi zəruridir. S.Vurğun

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.441.

şeiri xüsusi adların müxtəlifliyi ilə maraq doğurduğu kimi, onların qrammatik xüsusiyyətləri də öz gərəkliliyini zəruriləşdirir. Biz də məhz bunu nəzərə alıb xüsusi adların morfoloji və sintaktik yolla yaranmasını izləməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

3.1. Morfoloji xüsusiyyətləri

S.Vurğun yaradıcılığında işlənmiş xüsusi adlar qrammatik xüsusiyyətləri ilə maraqlıdır. Burada morfoloji əlamətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Dildə mövcud olan şəkilçilərin bir qismi xüsusi adların yaranmasında da iştirak edir. «Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyl vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır».¹ S.Cəfərov da Azərbaycan dilində mövcud olan şəkilçilərin xüsusi adların yaranmasında iştirakını vurğulayır.² Toponimlərlə bağlı yaranan fikir ayrılıqları, şübhəsiz, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ancaq adların yaranmasında morfoloji xüsusiyyətləri tamamilə inkar etmək mümkünsüzdür. Ona görə də ad düzəldən şəkilçilərdən və eləcə də toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin və s. xüsusi adların quruluş xüsusiyyətlərindən sistemli şəkildə danışmaq lazımdır. Xüsusi adlar da özünün quruluşu etibarlı ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. İlkin

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.453.

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, s.155.

ümumi sözlər kimi xüsusi adlar da sadə olmuşdur. Çünki cəmiyyətin inkişafı sadədən mürəkkəbə doğru gedir. İnsanlar çox qədim zamanlarda bütün məsələlərdə ibtidai düşüncəni nümayiş etdirmişlər. Adlarda da bu cəhət özünü göstərir. Sözlərin sadəliyi işlənmə tezliyi ilə xarakterizə olunur, yəni nəticə etibarı ilə digər quruluşlu sözlərdən daha çox fərqlənir. Sadə onomastik vahidlər bir kökdən ibarət olur. S.Vurğun şeirində də onomastik vahidlərin böyük qrupunu sadə adlar təşkil edir. Bu isə, şübhəsiz, şeirdə fikrin bədiiyini artırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, Təbriz, Bayıl, Bakı, Kəpəz, İran, Turan, Şəki, Şirvan, Mil, Muğan, Misir, Şam, Şuşa və s. Sadə toponimlərdir. Bu adların mətnə işlənməsi xüsusi bir ritm, ahəng yaradır. Məsələn:

*Təbriz oğlu, Təbriz qızı!
Yadlar yedi haqqınızı.*

Göründüyü kimi, bu sözlər quruluş etibarı ilə sadə toponimlərdir və onların sadəliyi şeirə tezlik və poetiklik gətirmiş, daha doğrusu, onomastik vahidin sadəliyi, şeirin sadəliyinə, fikrin aydınlığına yardımçı olmuşdur. Yaxud bir başqa nümunədə xüsusi adın quruluş sadəliyinin şeirdə yaratdığı vəziyyətə fikir verək:

*Küləklər coşaraq, döyür yamacı,
Bayıl can üstədir, bayıl vərəmli,
Könüllər qırıqdır, baxışlar qəmli*

Bayıl sadə onomastik vahiddir. S.Vurğun bu sadə quruluşlu sözün təkrarı ilə şeirdə oynaqlıq yaratmışdır. Toponimlərin yalnız sintaktik yolla yaranması fikri çox zaman mübahisələrə səbəb olmuş və müxtəlif fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarmışdır. Çünki dilimizdə istənilən qədər sadə və düzəltmə toponimlər var və bunlara bir qədər diqqətlə yanaşdıqda həmin toponimlərin elliptik formada bizə gəlib çatmasının şahidi oluruq. Ellipsis hadisəsi toponimlərdə daha çox müşahidə olunur. Onların hər birinin əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək mümkündür. Məsələn, S.Vurğun şeirində Batum, Kəpəz, Bakı, Şəki, Mil, Muğan elliptik formalı xüsusi adlardır. Ona müəyyən komponent artırmağa, coğrafi obyekt göstəricisi əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Bu artıq ənənəvi formaya çevrilmişdir. Batum şəhəri əvəzinə Batum, Şəki şəhəri əvəzinə Şəki, Kəpəz dağı əvəzinə Kəpəz deyilir və nomen əlavə etməyə ehtiyac duyulmur. İlk baxışda bunlar sadə toponimləri xatırladır. Ancaq yuxarıda dediyimiz kimi, burada coğrafi nomen tədricən sıradan çıxmış, obyekt tipi göstəricisinin ifadə olunmasına ehtiyac qalmamışdır. Sadəcə olaraq, coğrafi nomenin düşməsi nəticəsində mürəkkəb strukturun sadələşməsi baş vermişdir. Beləliklə, dildə sadə leksik vahidlərin onomastik anlayış bildirməsi fikri sabitləşmişdir. «Əksər tədqiqatlarda leksik yolla yaranan toponim kimi tədqim olunan coğrafi adlar əslində mənsub olduqları makro-, mikro- və elementar areal sistemdə sintaktik üsulla, ad-coğrafi nomen qəlibində yaranmış adlar olub,

aid olduqları areallarda makrotoponimik səciyyə daşıdıqlarına, daha doğrusu, geniş işlənmə diapozonuna malik olduqlarına, onların coğrafi obyekt göstəriciləri hamıya məlum olduğuna görə ikinci komponentləri ellipsiyaya uğrayaraq sadə quruluşda sabitləşən adlardır».¹ Adların sabitləşməsi tədrici prosesdir və coğrafi nomenin sıradan çıxması da tədricən baş verir. S.Vurğun şeirində coğrafi nomenin sıradan çıxması ilə sadələşən adlar bir sistem təşkil edir.

*Hələ zavodların qalsın bir yana,
Şəkiyə, Şirvana, Milə, Muğana,
Qatarlar işıqla salınır yola,
Dağlar dilə glir: -uğurlar ola!*

Göründüyü kimi, «Muğan» poemasından götürülmüş bu misralardakı Şəki, Şirvan, Mil, Muğan coğrafi nomenini itirərək sadələşən onomastik vahidlərdir. Coğrafi nomenlər (şəhər, kənd, qəsəbə, dağ, düz, dərə, çay, göl) adətən ellipsiyaya uğrayır və həmin xüsusi adların bu formada sabitləşməsi prosesi gedir. Yeri gəlmişkən, bir məsələni qeyd edək ki, hidronimlərdə tamamilə başqa bir xarakter özünü göstərir. Belə ki, hidronimlərdə nomenin işlənməsi mütləq bir qanunauyğunluqdur. Hidronomenin olmaması ancaq Kür və Araz adlarında müşahidə olunur.

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları. AOP KM, Bakı, I, 1987, s.130.

Başqa bir nümunəyə baxaq:
S.Vurğunun möhtəşəm «Azərbaycan» şeirində belə bir bənd var:

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan.
Eşitmişəm uzaqlardan,
Sakit axan Arazları
Sınamışam dostu, yarı.*

Bu bənd haqqında ilk olaraq onu demək lazımdır ki, bənddə təzad var. Kontrast müşahidə olunur. Yəni misralara diqqət yetirsək, düşünə bilərik ki, uzaqlardan sakit axan Arazın səsini eşitmək mümkündürmü? Yox. Deməli, burada mətnaltı məna gizlənilir. Mənbələrdə göstərilədiyinə görə şair ilk variantda Araz deyil, Terek yazmış, lakin sonradan hansısa «səbəblərdən» Tereki Arazla əvəz etmişdir. Əmələ gələn təzad da bunun nəticəsində yaranmışdır. Araz, eyni zamanda sadə quruluşlu hidronim olaraq öz anlamını, hidronim olması anlayışını qoruyur. Digər hidronimlərdə isə hidronomenin işlənməsi zərurətə çevrilir. Başqa bir xüsusiyyət isə coğrafi nomenin bir tərkib kimi xüsusi adda sabitləşməsidir.

*Göygölün üstündə haçadil Kəpəz,
Deyilmi dünyanın bu ilk gözəli.*

Burada işlənən iki xüsusi addan biri coğrafi nomenini itirmiş, digərində isə sabitləşmişdir. Göygöl adında coğrafi nomenin sabitləşməsi prosesi aydın şəkildə özünü göstərir. Kəpəz isə elliptik sadə toponimdir, dağ anlayışı bildirir.

S.Vurğun şeirlərində xüsusi adlar sırasında antroponimlər maraqlı morfoloji xüsusiyyətlərlə səciyyələnilir. Antroponimlər digər adlar kimi tarixin müəyyən mərhələsində zərurət kimi ortaya çıxır və eyni zamanda özünəməxsus semantik-struktur, qrammatik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Şəxs adları müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan leksik kateqoriyadır. Ən başlıca cəhəti isə kişi və qadın adı bildirməsidir. Dilçilikdə kişi və qadın adlarından başqa müştərək işlənən adlar da vardır. Kişi və qadın adlarının qruplaşmasında məna anlayışı daha çox nəzərə alınır. Belə ki, kişi adlarında ənənəvi olaraq mərdlik, cəsarət, güc, qüvvət, qadın adlarında isə ülvilik, təmizlik, gözəllik əsas götürülür. Şəxs adlarında əsasən səs əvəzlənməsi, heca və səs artımı olur. Antroponimlər morfoloji xüsusiyyətləri etibarlı ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə antroponimlər adından görüldüyü kimi, bir kökdən ibarətdir. Dili-mizdə işlənmə tezliyinə görə sadə antroponimlər düzəltmə və mürəkkəb antroponimlərdən daha çox işlənir, kəmiyyət etibarlı ilə də çoxluq təşkil edir. S.Vurğun yaradıcılığında da quruluş etibarlı ilə sadə adlar çox işlənmişdir. Poeziyada sadə adların işlənməsinin özünün üslubi xüsusiyyətləri vardır. Bu şeirə bir növ çalarlıq verir,

fikrin anlaşılıqlığına, axıcılığına yardımçı olur. Xumar, Hörmüz, Aslan, Hafız, Sədi, Xəyyam, İsgəndər, Sabir, Sevil, Almaz, Aqşin, Şamil, Xosrov, Tomris, Saray, xanlar, Bülbül, Arif, Niyaz, Cəlal, Vəli, Yasəmən, Murad, Vaqif, Lenin, Hitler, Sənəm, Həcər, İsa, Məhəmməd, Loğman, Firdovsi və s. Sadə adların bəziləri ümumi isimlərin xüsusiləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu, dilin qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı əlamətdir. S.Vurğun şeirlərində də ümumi isimlərin xüsusiləşməsi ilə yaranan adlara təsadüf olunur. Məsələn, Sənəm, Bülbül, Aslan, Arif, Saray, Almaz və s. adları misal göstərmək olar. Bu adların hamısında ümumi anlayış hakimdir, ümuminin xüsusiləşməsi halı baş vermişdir.

*Gecə yuxusuna girmişdir xanım,
Sabah da özünü şəhərə salmış,
O gündən arvadın yanında qalmış,
Dedikcə Arifin gülür gözləri.¹*

Və yaxud:

*Orda dinləmişəm bir qız səsini,
Bülbülün Qarabağ şikəstəsini.²*

Göründüyü kimi, yuxarıdakı adlar quruluş etibarlı ilə sadə antroponimlərdir. Ümumi anlayışların xüsusi-

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.100.

² Yəne orada. s.166.

ləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişlər. Birincidə ayıqlıq, hər şeydən xəbərdar olmaq anlamı dayanır. Sifətin ismə çevrilməsi baş vermişdir. İkincidə isə quş adı ilə əlaqə vardır. Bülbül quş adı əsasında yaranın zooantroponimidir. Quruluş etibarı ilə sadədir. Bu cür sadə ümumi anlayış bildiren isimlərin xüsusi adlara çevrilməsi antroponimlərdə xüsusi cəhət kimi nəzərə çarpır. Adlanmanın özünəməxsusluğu diqqəti cəlb edir. Məsələn, kişi adlarında nəzərə çarpan adqoyma məqsədi, arzulama ilə qadın adları arasında fərq var. Bu fərq istək, arzu məqsədi daşıyır. Kişi adlarında cəsurluq, igidlik, qadın adlarında isə təravət, incəlik, gözəllik əks olunur. Ona görə də sadə adlanmada, daha doğrusu, quruluş etibarı ilə sadə sözdən ibarət olan antroponimlərdə bu mənə xüsusiyyətləri əsas tutulur. Məsələn, bir kişi, bir qadın adını müqayisə edək. Aslan quruluş etibarı ilə sadə kişi adıdır. Məlum olduğu kimi bu, güc, qüvvət ifadə edən və gücü, qüvvəti ilə qibətə olunacaq heyvan adıdır. Bu ad insana verilərək eyni mənə, anlayış daşıyan antroponimə çevirmişdir. S.Vurğun şeirində də adın semantikasını əsas götürülmüşdür:

*Gəl, ey qaçaq Aslanım!
Gəl, ey qoçaq Aslanım!*

Nümunədə işlənmiş Aslan adında qoçaq və qaçaq olan insanın igidliyi əks olunur. Qızlara verilən Yasə-

¹ Yəne orada. s.177.

mən adına diqqət yetirək. S.Vurğun şeirində bu ad maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

*Namərdlik eləməz halal süd əmən,
Gözleyirəm səni.
Anan Yasəməni.*

Yasəməni şəxs adı ətirli çiçək olan yasəməni sözünün xüsusiləşməsindən yaranıb. Gül-çiçək anlayışı ifadə edən sözlər ənənəvi olaraq qadınlara verilərək xüsusiləşir. Burada Yasəməni ümumilikdən xüsusiləşməyə keçən qadın adıdır, fitoantroponimdir. Xalq arasında kişi adlarının gül-çiçək mənəsinə daşmasına rast gəlinmir.

Şəxs adlarının qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində nitq hissələrinə görə qruplaşmasına daha üstünlük verilir. Ümumi isimlər əsasında xüsusiləşən sadə adlar özünün semantik mənəsinə itirmir. Əksinə, xüsusi adda ümumi anlamın, yeni semantik mahiyyətin qorunması olur. Məsələn, yuxarıda nümunə göstərdiyimiz Bülbül, Yasəməni, Aslan adlarında bu hal aydın şəkildə nəzərə çarpır. Belə ki, ad özünün ümumi anlamını xüsusiləşərkən başqa formada hişf edir.

S.Vurğun şeirində sözlərin, onomastik vahidlərin müəyyən bir qismi sifətlərin xüsusiləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn, Vaqif, Xumar, Arif, Gözəl və s. Bu adlar, ümumiyyətlə, isimdən düzələn adlardan sonra çoxluq təşkil edir. Yeri gəlmişkən, digər məsələni də qeyd edək ki, adların heca sayında da müxtəliflik vardır.

Bir, iki, üç və daha çox hecalı onomastik vahidlərə təsadüf olunur. **Birhecalı adlar** Nuh, Zevs, Marks, Liin (şəxs adları), Kür, Don, Dnepr, Nil (çay adı), Mil, Qaf, Şam, Krım, Çin (yer adları) və s. Bunlar demək olar ki, alınma sözlərdir. S.Vurğun şeirində **ikihecalı onomastik vahidlər**: antroponim, toponim, hidronim, kosmonimlər idə çox işlənmişdir. Cəlal, Humay, Xumar, Vaqif, Loğman, Sədi, Aslan, Bülbül, Sevil, Almaz, Aqşin, Elxan (şəxs adları), Şəki, Şirvan, Muğan, Qazax, Kəpəz, Batum, Təbriz, Bakı, Bağdad, Məkkə, Sibir (toponim), Araz, Xəzər, Baykal, Neva, Volqa, Göygöl (hidronim) və s. **Üçhecalı onomastik vahidlərə** aşağıdakıları misal göstərmək olar: Yasəmən, Nizami, Füzuli, Vidadi, İsgəndər, Firdovsi, Üzeyir, Məhəmməd, Bəxtiyar, Fəmidə, Prometey, Bethoven, Koroğlu (antroponim), Amerika, İstanbul, Vatikan, Lənkəran, Kürdəmir, Qarabağ, Kürbasar, Leninqrad, Fələstin, Himalay (toponim) və s. **Dördhecalı onomastik vahidlər**: dörhecalı və çoxhecalı xüsusi adlar demək olar ki, komponentlik əsasında yaranmışdır. Məsələn, Marqarita, Hüseynbala, Hacı Qara, Xəlilullah, İncəxanım (antroponim), Qızıl Meydan, Kirovabad, Ərəbistan, Hollandiya, Qan çanağı, Xan sarayı, Qarayazı, Cıdır düzü, Azərbaycan (toponim) və s. Bütün bunlar S.Vurğun şeirində işlənən adların heca rəngarəngliyini göstərir. Ancaq bir cəhəti qeyd edək ki, şairin yaradıcılığında çoxhecalı adların, daha doğrusu, onomastik vahidlərin işlənməsinə elə də geniş yer verilməmişdir. Azərbaycan dilində xüsusi adların çoxhe-

calılığına az rast gəlinir. Lakin yaradıcılıqda çoxhecalı sözlərin işlənməsi uğurlu hal hesab edilmir. Çünki şeirdə çoxhecalı onomastik vahidlər, hətta ümumi anlayış bildirən sözlər ağırlıq yaradır. Ona görə də sənət adamları bu cür halları həmişə nəzərə alırlar. S.Vurğunda da belə bir vəziyyətin mövcudluğu ənənəvi hal kimi görünür. Lakin onu da qeyd edək ki, şairin əsərlərində çoxhecalı onomastik vahidlər yox da deyildir. Şair fikrini, hadisəni təfərrüatilə çatdırmaq üçün çoxhecalı xüsusi adlara da müraciət etmişdir.

S.Vurğun şeirindəki onomastik vahidlərin dil mənsubiyyətindən danışılarkən bir məsələni də qeyd edək ki, burada müxtəlif xalqlara məxsus xüsusi adlar işlənmişdir. Şair təkcə Azərbaycan, Qafqaz xalqlarına məxsus onomastik vahidlərdən istifadə etməmiş, eyni zamanda, rus, Avropa, İran dillərinə aid adlardan da istifadə etmişdir. Ona görə də xüsusi adları dörd istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: a) Türk (Azərbaycan) mənşəli adlar, b) Qafqaz dillərinə məxsus adlar, c) İran dillərinə məxsus adlar, ç) Rus və Avropa dillərinə məxsus adlar. Ona görə də S.Vurğun şeirində onomastik vahidlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqində bu hallar, yəni həmin dillərin özünəməxsusluğu nəzərə alınmalıdır. Hər bir yazıçı, şair ilk öncə dövrünün, zamanın oğludur. Yaşadığı cəmiyyətdə istifadə olunan adlar onun da dilində yaşayır, bədii əsərlərində müxtəlif hadisə və əhvalatların təsvir və təcəssümü zamanı istifadə olunur.

S.Vurğun şeirində düzəltmə xüsusi adlara da geniş yer verilmişdir.

Düzəltmə xüsusi adlar düzəltmə sözlər kimi yaranır ki, bunlar da tərkib etibarı ilə kök və şəkilçidən ibarətdir. Lakin bir maraqlı cəhət onomastik vahidlərdə nəzərə çarpan düzəltmələrin sadələşməsi prosesidir. Burada şəkilçilər semantikləşir, kök və şəkilçi özünün ayrılıqda mövcudluğunu qorumaq funksiyasından çıxır və bir sadə tərkibli söz formasında nəzərə çarpır. T.Əhmədov oykonimlərdə bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq yazır: «Heç bir sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahid, heç bir antroponim, zoonim, fitonim, etnonim, eləcə də elliptik sadə və mürəkkəb oronim və hidronim ilk mərhələdə bilavasitə yaşayış məntəqə adını bildirməmiş, ancaq əvvəlcədən mövcud olmuş həmin semantik qruplara məxsus oykonim yaradıcılığında məqsədə uyğun istifadə olunaraq oykonimlər əmələ gətirilmişdir. Ellipsiya nəticəsində isə onlar törəndiyi formalarında sadə oykonim statusu qazanmışlar».¹ T.Əhmədovun deydiyi bu fikir təkcə oykonimlərə aid deyil, sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu bütün onomastik vahidlərdə müşahidə olunan xarakterik hadisədir. Ona görə də bütün onomastik vahidlərdə adların morfoloji xüsusiyyətlərinə eyniölçülü hadisə kimi baxmaq lazımdır. Dilimizdəki xüsusi adları quruluş və mənşə etibarı ilə əsli və düzəltmə olmaqla iki qrupa ayırırlar. Əsli xüsusi adlar

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1991, s.172.

yuxarıda izahını verdiyimiz kimi, sadə, bir kökdən ibarət olanlardır. Düzəltmə xüsusi adlar isə sadə (kök və şəkilçi) və mürəkkəb (iki və daha artıq söz kökünün birləşməsi) olmaqla mahiyyətinə görə qruplaşdırılır. Sadə yolla əmələ gələn düzəltmə xüsusi adlar eyni ilə düzəltmə sözlərə aid olan qanunauyğunluqlara uyğun gəlir. S.Vurğun şeirində xüsusi adların böyük bir qismini düzəltmə adlar təşkil edir. Ona görə də həmin adları kök və şəkilçilər üzrə izləmək ehtiyacı yaranır:

1. *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi ümumi leksik sistemdə məhsuldar söz yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. Onomastik vahidlərin yaranmasında bu şəkilçi fəal işlənmişdir. Həmin şəkilçi türk dillərinin cənub-qərb hissəsində söz yaratmada daha çox müşahidə edilir. Onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etməklə mənsubiyyət, müəyyən bir əraziyə gəlməni, nəslə, sənətə, peşyə məxsusluğu bildirir. Məsələn, Rəfi-li, Sanı-lı, Sarıvəl-li adlarında mənsubiyyət bildirir.

*Sən görmədin o ili
Görmədin, Rəfili.*

Burada Rəfili morfoloji adında mənsubiyyət məzmunu vardır. S.Vurğun dilin qafiyə sistemi ilə məzmunu arasında bağlılığı vermək üçün bu vasitədən istifadə edir. Digər bir istiqamətdə isə ərazi anlamı yaradır. Məsələn, Salahlı, Peykanlı, Səlahlı və s. Dilin morfoloji sisteminə həmin sözlər sifətin əlamət və xüsusiyyət-

lərinə uyğun gəlir və ona görə də bu toponimik vahidlər sifət kimi də təhlil edilir. «Həmin sözlərin olduğu kimi substantivləşərək xüsusi ada çevrilməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəlidir. Belə güman etmək olar ki, xüsusi ad yaradılması prosesində həmin söz və şəkilçilər yənidən birləşərək onomastik vahid əmələ gətirmişdir. Məsələnin bu cür izahı əvvəla, ağlabatandır, ikincisi, bu yolla mübahisəyə son qoyula bilər».¹

*Salahlı kəndidir bu kəndin adı,
Hər yerdə sahilə söykənir ardı.*

Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərdə -lı, -li, -lu, -lü şəkilçilərinin çoxluğu onun xüsusi format kimi çıxış etdiyini təsdiqləyir.

2. -i. Azərbaycan antroponimlərinin yaranmasında bu şəkilçi də fəal işlənmişdir: Məsələn. Nizam+i, Füzul+i, Xəqan+i, Nəsim+i, Səd+i, Pir+i, Səbri və s. Bu adlar, əsasən, təxəllüs səciyyəsi daşıyır.

3. -ə. Bir çox oğlan, kişi adlarının sonuna «ə» saitini artırmaqla qadın anlamı verən adlar əmələ gətirilir. Şəfiq+ə, Rəfiq-ə və s. Bu onomastik format mənşə etibarını ilə alınmalıdır, onu da qeyd edək ki, bu formanın yaratdığı anlamda cins bildirmə görünür. Bu şəkilçi regionallıq baxımından böyük bir ərazini, türk dillərini də əhatə edir.

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.457.

*Mən hər zaman «beş» alardım ixtisasımdan,
Şəfiqə «dörd» alardı: indi ona bax.¹*

4. -stan. Azərbaycan onomastik sistemində bu şəkilçi sırf toponim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. S.Vurğun şeirində də eyni ilə bu cür səciyyəyə malikdir. Onlar bir istiqamətdə ancaq Azərbaycan toponimlərini yaratmağa xidmət edərsə (Talistan, Gülüstan, Xındırstan, Kəndistan), digər bir istiqamətdə başqa regionlara məxsus toponimlərin Azərbaycan variantını əmələ gətirməyə xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan dilinə məxsus olanı:

*Ormanlar içində durur Talistan,
Ona bir baxışda vurulur insan.*

Yaxud:

*Burda boy atmışdır Talistan dağı,
Donur dumanlarda quşun ayağı.²*

Eləcə də başqa regionlara məxsus toponimlərin Azərbaycan variantlı anlamı (Dağıstan, Hindistan, Macarıstan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ərəbistan və s.) verilməsi halı daşıyır.

*Bilir Azərbaycan, bilir Dağıstan,
Dərdim el içində bir süar olub.¹*

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961. s.23.

² Yene orada. s.212.

Və ya:

*Yaxşı baxın, nəzər salın Bolqarıstan gözəlinə,
Azadlığın bayrağını o da almış öz əlinə.²*

5. Yuxarıda qeyd olunan şəkilçilərdən başqa dilimizdə bir sıra alınma şəkilçilər var ki, onlar onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edirlər. S.Vurğun da həmin alınma şəkilçilər vasitəsilə düzələn xüsusi adlardan yaradıcılığında istifadə etmişdir. Məsələn, -dar, (El-dar, Dil-dar, Sər-dar) və s.

6. -*ğın*⁴ şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn onomastik vahidlər dildə azlıq təşkil edir. S.Vurğun yaradıcılığında da bu cür onomastik vahidlərə az rast gəlinir. Elə şairin adında da bu forma özünü göstərir. Bu forma fellərə qoşulmaqla yaranır. Məsələn, Vur+ğın, Düş+ğın və s.

*Hər bəlayə şir tək gərməkdəyəm mən sinəmi,
Vurğunun «Düşğün» adı Rüstəmi-Zal olsun gərək.³*

7. -*lar*² şəkilçisi omonim şəkilçilər sırasına daxildir. Onun bir funksiyası da ad düzəltməkdir. Şahlar, Bəylər, Xanlar da bu qəbil adlardır. S.Vurğun əsərlərində bu cür adlardan istifadə etmiş, hətta 1939-cu ildə yazdığı dram əsərinə «Xanlar» adını vermişdir.

*Tarixi gəzdim sə, bizim Xanların,
Nə kitabı qalmış, nə də övladı.¹*

8. -*il*, -*il*, -*ul*, -*ül* şəkilçisi ilə düzələn xüsusi adlara da S.Vurğun şeirində rast gəlinir. Məsələn,

*Sevil, Almaz-öz dünyamız, öz əsrimiz,
O yandan da Aqşin gəlir. Elxan gəlir.²*

Göründüyü kimi, burada fele -il şəkilçisi artırmaqla antroponim yaradılmışdır.

9. -*əddin* şəkilçisi Nəsrəddin, Şəmsəddin kimi xüsusi adların yaranmasında iştirak etmişdir. Nəsir+əddin, Şəms+əddin.

*Gah da bizim Nəsrəddin lətifəsi
Şuxluq verir gülüş sevən bu gəncliyə.³*

Bütün bunlar S.Vurğun yaradıcılığında düzəltmə onomastik vahidlərin zənginliyini göstərir, eyni zamanda onun modeli haqqında düşünməyi zəruriləşdirir. Düzəltmə xüsusi adlar mənşə baxımından olduqca rəngarəngdir. Belə ki, bunların böyük bir qismi türk mənşəli sözlədirsə, digər bir qismi alınmalardır. Xüsusi alınma adların Azərbaycan dilinə gəlişi isə iki istiqamətdən – Şərqlə və rus-Avropa xalqlarının dilindən gəlmişdir.

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1960, s.84.

² S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 1960, s.97.

³ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1960, s.25.

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.351.

² Yenə orada. s.303.

³ Yenə orada. s.297.

S.Vurğunun əsərlərində yeri gəldikcə, mənşə etibarını ilə müxtəlif olan belə onomastik vahidlərə rast gəlinir. Düzəltmə onomastik vahidlərin kök+şəkilçi modeli daha fəaldır. Eyni zamanda bu model əsas model kimi nəzərə çarpır. Antroponim, etnonim, toponim, hidronim, ktematonimlərin böyük bir qismi bu modelə uyğunlaşır. İkinci bir model kök+şəkilçi+şəkilçi modelidir ki, S.Vurğun yaradıcılığında buna müstəsna hal kimi təsadüf olunur.

S.Vurğun şeirində işlənən adların qrammatik üslubi xüsusiyyətlərindən birini xüsusi adların mürəkkəbliyi təşkil edir. Məlum olduğu kimi, dildə sözlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Mürəkkəb sözlər ən azı iki sadə sözün birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb adlarda da belədir. Azərbaycan dilində, adətən onomastik vahidlərin yaranmasında bir istiqamət kimi sözlərin quruluşuna və hansı mənşəli ad olmasına diqqət verilir. Lakin bu, hər yerdə və həmişə belə deyil. Sözlərin gəlişi və gedişində, hər hansı bir adlanmada müəyyən zəruri tələblər ortaya çıxır ki, bəzən ona əməl olunmalıdır.

Dilçilikdə mürəkkəb sözlərlə bağlı yaranan fikir ayrılıqları mürəkkəb adlarda da özünü göstərir. Nümunə üçün bir istiqaməti qeyd edək ki, Azərbaycan dilində xüsusi adların bir qismi dini xarakterlidir və şübhəsiz, bu dini təbliğ etmək məqsədi daşıyır və bunu Azərbaycanda dinin daha güclü olduğu regionlardakı adlanma da təsdiq edir. M.Adilov ərəblərdəki ad sistemindəki mü-

rəkkəbliyi xüsusilə vurğulayaraq yazır: «Əslində ərəblərdə adlar o qədər də çox deyildir. Elə ona görə də onların ad sistemi mürəkkəbdir. Azərbaycan adları miqdarca çox, sistemcə sadə olmuşdur. Az miqdarda ərəb adlarının kiçik bir qismi yayıla bilmişdi. Bu isə kifayət etmirdi. Odur ki, dini səciyyəli mürəkkəb adlar (əsla dini məqsədi güdməyən: məqsəd yalnız adlandırma olmuşdur) çoxalmışdır: Əliməmməd, Məmmədəli, Əlihüseyn, Məmmədhəsən, Məmmədhüseyn, Həsənəli, Hüseynəli».¹ Göründüyü kimi, bu adların Azərbaycan xüsusi adlar sistemində qoşulması müəyyən tarixi mərhələ ilə bağlıdır. Hər hansı ad mövcudluğunda onun başlıca tərəfi kimi etimologiyası dayanır. Adların mənşəyilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmış, onun formal tərəflərinin yozumu verilmişdir. S.Vurğun şeirində də adların morfoloji xüsusiyyətləri bu məsələlərin açılışına yardımçı olur. Biz yuxarıda ancaq sadə və düzəltmə adların struktur xüsusiyyətlərinin bir sıra tərəflərilə bağlı faktları sadaladıq, lakin S.Vurğun şeirində morfoloji xüsusiyyətlərin kəsb etdiyi mahiyyətə toxunmadıq. Semantik-leksik üslubi xüsusiyyətlərlə morfoloji xüsusiyyətlərin şeirdə yaratdığı poetik pafos çoxcəhətlidir. Belə ki, S.Vurğun şeirində sözlərin axıcılığını onun leksik-semantik tərəfindən çox morfoloji tərəfləri təşkil edir. O, şeirdə apelyativ və onomastik leksik vahidlərin poetik seçimini təşkil edir. Hadisədən çox misralardakı sözlərin sıralanması diqqəti cəlb edir. Sözlərin morfoloji

¹ Adilov M. Mürəkkəb adlar haqqında. Bakı, AOP, №2, 1988, s.8.

strukturu bir növ poetikliyi yaradan formal vasitəyə çevrilir və onomastik vahidlərin leksik-semantik üslubi xüsusiyyətlərilə birləşir. Bu isə Vurğun şeirinin poetik fikir yükünə xidmət edir. Nümunə üçün Azərbaycan dilinə məxsus olan bir sıra ölkə adlarının -stan morfoloji əlaməti ilə düzəlməsini göstərmək olar. Lakin S.Vurğun bu vasitə ilə qeyri-real Kəndistan onomastik vahidini yaratmışdır. Ad misra düzülüşündə misranın fikir yükünə xidmət edən poetik vasitəyə çevrilmişdir. Morfemin poetik məna kəsb etməsi bədii təsiri artmışdır. Dağ yerlərində yaşayanların yerini əks etdirən Kəndistan toponimi aran yaşayış yeri mənasını ehtiva etmişdir.

Düzü, qorxuludur Eldarın adı,

Kəndistan yerində çox hörməti var.¹

Kəndistan onomastik morfeminin məndə bədii gücü Hindistan, Macarıstan və s. bu tip adlarından fərqlidir. S.Vurğun hər bir xüsusi adı yerinə və məqamına görə işlətməmişdir. S.Vurğun şeirində morfemin özünün işlənmə məqamı var. Sənətkarın yaradıcılığında sadə onomastik vahidlərin çevikliyi ilə düzəltmə və mürəkəb onomastik morfemlərin çevikliyi eyni deyil. Məndə adların mürəkəbliyinin düzəltmə və sadəyə nisbətən ağırlığı vardır. S.Vurğun istedadı bu ağırlığı bir növ qapayır, daha doğrusu, onomavahidin də sərə gözəllik gətirir. Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin yaranma-

sında kök və şəkilçilər müxtəlif vaxtlarda fikir ayrılıqları ilə qarşılanmışdır. Adların yaranmasına nəzər saldıqda leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərin iştirakı ehtimalı həqiqət kimi görünür. Toponimlərin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar bəzən morfoloji amilin rolunu inkar edirlər. Ancaq bu bütün toponimik sistemi ardıcılıqla izlədikdə özünün təsdiqini tapmır. Çünki elə toponimik adlar var ki, onlarda morfoloji əlamətin xüsusiyyətləri aydın şəkildə görünür. Yuxarıda haqqında danışdığımız və misallar verdiyimiz sadə və düzəltmə onomastik vahidlər də bunu bir daha sübut edir. Adların yaranması dilin imkanları hesabına baş verir. S.Vurğunda da adlar leksik-semantik, morfoloji xüsusiyyətlərilə bu qaydalara tabe olur. Nümunə üçün şairin özünə götürdüyü Vurğun təxəllüsünə, Düşgün adına baxmaq kifayətdir. Bu, S.Vurğun təxəyyülünün məhsuludur. Morfoloji yolla yaranan Vurğun onomastik adı artıq Azərbaycan antroponim sistemində sabitləşmişdi. Bu adın morfem kimi məndə təsiri olduqca güclüdür. Dəli Səməd//Düşgün//Vurğun onomastik vahidi kimi şairin yaradıcılıq axtarışlarında təxəllüs-ad axtarışına qədər keçdiyi yolu səciyyələndirir. Burada adın semantik mənasından əlavə morfoloji düzümün doğurduğu təsir də vardır.

*Tərlanım, tərlanım, gözəl tərlanım!
Sənə qurban olsun bu Düşgün canım.*

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı, 1963, s.40.

*Görünsə gözünə o Dürrə xanım,
De ki, Vurğun gədalara dönübdür.¹*

Xalq arasında «vurğun vurmuş», «vurğunnu» ifadələri işlənir. Digər bir istiqamətdə, «vurğundu» deyimi də vardır. S.Vurğun adı da məhz bu anlamların rəngarəngliyində yaranıb və «vurulmuş, vurğun olan» mənalarını verir.

Onu da qeyd edək ki, bu, bir növ, şairin hiss və həyəcanlarını daşıyan, onu oxucuya çatdıran onomastik vahiddir və feldən düzələn xüsusi addır. Bütün bunlar xüsusi adların özünəməxsus rəngarəngliklərlə yaranmasını göstərir. Adların yaranmasında leksik, semantik, morfoloji üsullardan əlavə digər bir istiqamət də var ki, bu da sintaktik yoldur. Nəticə etibarilə onu deyək ki, tədqiqatlarda fikir ayrılıqlarına baxmayaraq S.Vurğun yaradıcılığında adlar morfoloji xüsusiyyətləri ilə sadə və düzəltmə olur. Adlar morfoloji xüsusiyyətləri ilə də mətn daxilində üslubi çalarlıq kəsb edir və şeirə poetiklik verən üslubi fiqura çevrilir.

3.2. Sintaktik xüsusiyyətləri

Dildə sözlərin yaranması müxtəlif yollarla baş verir. Azərbaycan dilində də xüsusi adların yaranması məsələsində bir müxtəliflik vardır. Biz yuxarıda onun leksik, semantik, morfoloji yolları haqqında danışdıq,

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1960, s.5.

S.Vurğun şeirində işlənmə vəziyyətini, üslubi xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışdıq. Xüsusi adların quruluşunda nəzərə çarpan digər bir cəhət çoxkomponentlikdir. Bu cür onomastik vahidlərin mətnə kəsb etdiyi mənə, daha doğrusu, poetiklik komponentlərinin sayından da asılıdır. Dildə analitik yolla söz yaratmanı sintaktik üsul adlandırırlar. Bu cür adlar mürəkkəb xüsusi adlar adlanır. Yəni burada iki və daha artıq sözün müxtəlif münasibətlə birləşməsi baş verir. Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsində bir çox dil komponentləri iştirak edir. Bu müxtəliflik xalqın həyatının müxtəlif məqamlarını, keçib gəldiyi tarixi prosesini, ictimai-siyasi münasibətini, düşüncə və zövqünü, maraqlarını müəyyənləşdirmək üçün əsas şərtidir.

Dil özündə xalqın varlığını daşıyan ən yaxşı faktorlardan biri, bəlkə də birincisidir. Bu baxımdan sintaktik yolla yaranan onomastik vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri mətnə tarixi, etimoloji xüsusiyyətləri əks etdirmək üçün əvəzsizdir. Coğrafi adlarda daşınan bu cür etnoçalarlığı vurğulayan N.Məmmədov yazır: «Coğrafi adlar bu və ya digər regionda əhalinin etnik tərkibinin tarixi formalaşması, etnik miqyasının istiqaməti və linqvistik əlaqələr arealı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir... Onlar bir qayda olaraq qarışıq etnik zonalarda, polietnik şəraitdə, müxtəlif etnik icmalarda adda-budda və ya dağılma prosesində etnodiferensial funksiya rolunu oynayır».¹ Ona görə də sintaktik yolla yaranan ono-

¹ Məmmədov N. Azərbaycan yer adları. Bakı, Azərneşr, 1993, s.110.

mastik vahidlərdə daha çox qorunan bu prosesin gedişini izləmək vacibdir. A.Qurbanov da analitik yolla yaranan onomastik vahidlərin quruluşca zənginliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır.¹ Dilçilikdə mürəkkəb yolla yaranan xüsusi adların sadələşməsi, sadə onomastik vahid olması tendensiyası da formalaşmaqdadır. Bu, daha çox Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi problemi ilə məşğul olan T.Əhmədovun qənaətlərində özünü göstərir. «Heç bir sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahid, heç bir antropnim, zoonim, etnonim, fitonim, eləcə də elliptik sadə və mürəkkəb oronim və hidronim ilk mərhələdə bilavasitə yaşayış məntəqə adını bildirməmiş, ancaq əvvəlcədən mövcud olmuş həmin semantik qruplara məxsus adlardan oykonim yaradıcılığında məqsəduyğun istifadə olunaraq oykonimlər əmələ gətirmişlər. Ellipsiya nəticəsində isə onlar törəndiyi formalarında sadə oykonim statusu qazanmışlar».² Belə bir tezis onomastik vahidlərin yaranması ilə bağlı irəli sürülməsi, şübhəsiz, ziddiyyətli mülahizələrin rəvac alınmasına, sonsuz fikir ayrılıqlarına səbəb ola bilər. Ancaq məsələ onun başlanğıc formasında sözün yaranması ilə bağlıdır. Sonrakı prosesdə sadələşmə əvvəlki vəziyyət haqda düşünməyi arxa plana keçirir. Hər hansı morfem yaranarkən müəyyən mənaya yüklənir, daha doğrusu,

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1998, s.467.

² Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı. 1991, s.172.

onun daşdığı bir funksiya olur. Xüsusi adların sintaktik yolla yaranmasında qədim tarixin və adların cəmiyyətin mənzərəsini əks etdirə bilmək xüsusiyyətinin izlərini də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, yuxarıda dini səciyyəli mürəkkəb adlar haqqında danışdıq. Şübhəsiz, bu özlüyündə dini təbliğ etmək, onu insan düşüncəsi üçün xatırlatmaq məqsədi də daşıyır. Sadəcə olaraq, burada prosesin düşünülmüş formadan təbiiliyə keçməsi mövcuddur. «Azərbaycan antropnimik sistemində mürəkkəb antropnimlər qədim tarixə malik olması, qrammatik rəngarəngliyi ilə xüsusi yer tutur».¹ Bu tək antropnimlər üçün yox, bütün onomastik vahidlər üçün xarakterik olan haldır. Xüsusi adlarda məhz bu iki istiqamətə, adların tarixiliyi və etimologiyasına, bir də qrammatik rəngarəngliyinə fikir vermək zərurəti yaranır. S.Vurğun şeirində də bu iki istiqamət – onomastik vahidlərin tarixiliyi və qrammatik rəngarənglik xüsusi maraq doğurur və ona görə də adların analitik yolla yaranmasında həmin xarakterik halların ardıcılıqla izlənməsini zəruriləşdirir. Mürəkkəb xüsusi adlar apelyativ leksikadakı mürəkkəb sözlərdən quruluşca fərqlənir. Onların hər ikisini birləşdirən cəhət mürəkkəb morfemlərin yaranma qanunauyğunluğudur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, sintaktik yolla yaranan elə onomastik vahidlər var ki, onlarda köklə yanaşı şəkilçidən də istifadə edilir. Bu isə həmin adın yaranma prosesində ikili istiqamətin, yəni kök+kök, kök+kök+ kök+ şəkilçi

¹ Vəliyeva T. M.Hüseynin onomastikası. Bakı, 1997, s.54.

halının mövcudluğunu təsdiqləyir. «Bəzi hallarda bu sintaktik birləşmələrdə köklə bərabər şəkilçilər də iştirak edir. Buna görə də sintaktik üsulla əmələ gələn onomastik vahidləri iki qrupa bölmək olar: sırf sintaktik qaydada və sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar».¹

Mürəkkəb adların yaranmasında iki müxtəlif mənalı morphem birləşib bir məna ifadə edən ad yaradır. Onu da qeyd edək ki, bu cür birləşmələrdə morphemlərin semantik yaxınlığı və müxtəlifliyi ola bilər. S.Vurğunun yaradıcılığında müxtəlif münasibətlə birləşən kök morphemlərin bir onomastik vahid əmələ gətirməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn, Qız+yetər, Ay+bəniz, Ana+xanım, Pəri+can, Pir+verdi, Şah+suvar, Qara+yazı, Çal+papaq və s. S.Vurğun yaradıcılığında işlənmiş bu cür vahidlərin sayını artırmaq da olar. Ancaq fakt kimi verdiyimiz onomastik vahidlər müxtəlif mənalı, heç bir yaxınlığı olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişlər. Hansı ki, həmin sözlər ayrılıqda apelyativ leksikaya aiddir. Birləşmə prosesində xüsusi mənalı dil vahidinə onomastik vahidə çevrilmişlər. Məsələn,

*Ay qız!, Ay Pərican! Ona bax, ona!
Sürən ya Leyladır, ya da ki, Sona.*²

Yaxud da bir başqa nümunəyə baxaq:

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.468.

² S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.25, 216.

*Burda ömr eyləyir Qızıyetər qarı,
Əvvəlki qüvvədən düşüb qolları.*

Göründüyü kimi, bu iki nümunədə işlənən pəri+cahan-Pəricahan, qız+yetər-Qızıyetər ayrılıqda müxtəlif məna daşıyan morphemlərdir, ancaq birləşərək bir onomastik vahid yaratmışlar. S.Vurğun şeirində bu adlar hadisənin xarakterinə və tipinə görə işlənmişdir. Toponim və hidronimlərdə də müxtəlif münasibətlə birləşən mürəkkəbtərkiibli sözlərə rast gəlirik. Məsələn, qara+yazı-Qarayazı, ab+göl-Ağgöl, çanaq+qala-Çanaqqala, qara+bağ-Qarabağ, göy+əzən-Göyəzən və s. Bütün bunlar dildə onomastik vahidlərin tərkibində işlənmiş müxtəlif məzmunlu sözlərdir. Ümumiyyətlə, dildə sintaktik yolla onomastik vahidlərin yaranmasında müəyyən olmuş qayda yoxdur. S.Vurğun şeirində işlənən bu tip toponimlər yazıçı dilindəki yer adlarının xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından xarakterikdirsə, digər tərəfdən şeirdə sözlərin düzümü, fikrin aydınlığı üçün maraqlıdır.

*Mən Cıdır düzünü gördüyüm zaman,
Keçmişəm gecələr Çanaqqaladan,
Orda dinləmişəm bir qız səsini,
Bülbülün Qarabağ şikəstəsini.*¹

¹ Yenə orada (III c). s.166.

S.Vurğun şeirində işlənən bu xüsusi adlar, görün-
düyü kimi, birinci və ikinci növ ismi birləşmələr əsasin-
da yaranmışdır. Ümumiyyətlə, dildə bu cür toponimlə-
rin yaranması ənənəvi haldır. Birinci növ ismi birləşmə-
də formalaşan toponimlər xüsusilə çoxluq təşkil edir.
Yuxarıdakı nümunədə də Çanaqqala toponimi bu cür
əmələ gəlmişdir. Şair bu toponimik adları, eləcə də di-
gər mürəkkəb quruluşlu adları şeirə gətirməklə həmin
ərazinin ümumi mənzərəsini yaratmış və yaxud da
oradan bir epizodik hadisəni xatırlatmışdır. Nümunə
üçün bir misala diqqət yetirək:

*Qarayazı meşəsində anadil adlı bir quş var,
Mənim sevdalı qəlbim tək asılmışdır ayağından.*

Qarayazı mürəkkəb quruluşlu xüsusi addır. İkinci
növ ismi birləşmə quruluşundadır. Özlüyündə bir-birinə
heç bir yaxınlığı olmayan müxtəlif mənalı sözlərdən
əmələ gəlmişdir. Qarayazı adında sadə makrooronimlər-
də fərqli xüsusiyyətlər var. Burada coğrafi nomenlərin
olub-olmaması əsas deyil, ilkin yarandığı formadadır, la-
kin bu, coğrafi komponentlər qovuşuq, mürəkkəb şə-
kildə sabitləşmişdir. Burada coğrafi nomenin bərpasını
aparmaq da mümkündür, ancaq adın daşdığı məna, sa-
bitləşmə nəticəsində elə bir ehtiyac almır. Artıq coğrafi
nomenin olub-olmamasından asılı olmayaraq, görünən
üzdə olan məna həmin anlam başa düşülür. Yuxarıdakı

nümunələrdə mürəkkəb adların bir qisminə coğrafi
nomenin qorunmasının şahidi oluruq. Məsələn, Cıdır
düzü, Çanaqqala, Qarabağ xüsusi adlarında nomen biti-
şik və ayrı yazılmaqla mürəkkəb ad yaratmış və bu
tərkibdə özünü saxlamışdır. Bunlardan Çanaqqala,
Qarabağ birinci növ ismi birləşmə əsasında yaranmışsa,
Cıdır düzü ikinci növ ismi birləşmədir. «Azərbaycan
oronimiyasında mikrosistem təşkil edən belə bir qanu-
nauyğunluq, heç şübhəsiz ki, ilk növbədə adın mürək-
kəb şəkildə daha konkret məna və məfhum ifadə et-
məklə yığcamlığa doğru daha çox meyl etməsilə əlaqə-
dardır».¹ S.Vurğun şeirində bu adlar özlüyündə müəy-
yən hadisə ilə bağlıdır. Məsələn, Qarayazı meşəsində
anadil adlı bir quş ötür. Xalq arasında həmin quşla bağlı
maraqlı əhvalat söylənir. Belə ki, meşədə qərib bir
türk əsgəri öldürülür. Anadil hər səhər bu qərib türk əs-
gərinin məzarı üstündə alatoran vaxtı ötərmiş. S.Vurğun
da Qarayazı onomastik vahiddən hadisəni xatırlatmaq
və bədii təsiri artırmaq məqsədilə istifadə etmişdir.
Burada morfemin özünün yaratdığı təsir S.Vurğun dü-
şüncəsində aydın görünür. Həmin ada coğrafi kompo-
nenti – düz, meşə vahidini artırmaq da olar. Ancaq adın
yaratdığı təəssürat onu ifadə etdiyi üçün buna ehtiyac
qalmır. Dildə coğrafi komponentin ellipsiyaya uğraması
və yaxud da qorunması halları var. Ona görə də kompo-
nentlərin mövcudluğuna, daha doğrusu, saxlanıb-saxla-

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU-nun
nəşriyyatı. 1991, s.201.

nılmamasına görə də onomastik vahidləri izləmək mümkündür. Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərin mövcudluğunda quruluş etibarilə kök+kök modelindən daha çox istifadə olunur. Bunlarda morfoloji qaydadan istifadə olunmur, yəni sırf sintaktik qanunauyğunluqlar əsasında yaranır. Məsələn, Ağ+göl, Qara+bağ, Göy+əzən, Göy+çay, El+dəniz, Gül+pəri, Dil+qəm, Ay+gün, Ay+bəniz, El+xan və s. Bu formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq və ancaq sintaktik dil fiqurları işlənir, sırf sintaktik yolla sözlər yaradılır, S.Vurğun yaradıcılığında bu üsulla yaranmış xüsusi adlardan geniş istifadə olunmuşdur.

*Mən bu sətirləri yazdığım zaman,
Aybəniz yanımda xəyala vardı.¹*

Yaxud da:

*Mənim Aybənizim, mənim qız balam,
Hünərdə, namusda Aygün olaydı.²*

Göründüyü kimi, bu mürəkkəb onomastik vahiddə heç bir morfoloji əlamət yoxdur və sırf sintaktik qanunauyğunluq əsasında yaranmış antroponimdir. Bu adların morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların hansı nitq hissələrinə mənsubluğuna baxmaq zərurəti yaranır.

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.458.

² Yəne orada. s.457.

Bir həqiqətdir ki, şəxs adlarının əsas hissəsini isimlər təşkil edir. Və yuxarıdakı antroponimlərdə də komponentlər isimdən yaranmışdır. Lakin mürəkkəb xüsusi adlarda tərkibin müxtəlif nitq hissələrinə məxsusluğu hadisəsi də özünü göstərir. Yəni bütün adlarda olduğu kimi, mürəkkəb adların özündə də tərkib rəngarəngliyi, mütləq nitq hissələrinə məxsus olma xüsusiyyəti var.

*Göylərə baş çəkir Göyözən dağı,
Axşam açıq olur ayın qabağı.*

Burada Göyözən mürəkkəb yolla yaranan xüsusi addır. Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər sırasına daxildir. Komponentlərindən biri isim (göy), ikincisi feldir (əzən). Göy bu tərkibdə rəng yox, səma mənasında işlənmişdir. S.Vurğun şeirində göy, yəni rəng bildiren sözün vasitəsilə əmələ gələn xüsusi adlar da vardır. Məsələn, Göyçay, Göygöl və s.

*Muğanda yetişən ilk nübarları,
Yemək də olmayır şirinliyindən.
Gəncənin üzümü, Göyçayın narı,
Baxıb həsəd çəkir onlara bilsən.¹*

Bu nümunədə Göyçay oykonimdir. Şair bir neçə onomastik vahidin adını çəkir. Onların sırasında sırf sintaktik qaydada yaranan Göyçay adı da var. Bu adın bi-

¹ Yəne orada. s.510.

rinci hissəsi sifət, ikinci hissəsi coğrafi nomenli isimdir. Müxtəlif morfoloji xüsusiyyətli bu iki apelyativ leksik vahid sırf sintaktik qayda əsasında birləşərək mürəkkəb tərkibli oykonim əmələ gətirmişdir. S.Vurğun şeirində xüsusi adların təkrarı şeirə poetiklik verir və regionlar haqqında təfsilatlı məlumatla malik olduğunu da göstərir. K.Fedin yazının ustalığı uğrunda mübarizə heç də «yonulmuş», «cilalanmış», «qrammatikləşmiş» dil uğrunda mübarizə deyildir, bəlkə, hər yazınının fərdi dili uğrunda mübarizədir» deyirdi. S.Vurğunda da eyni xüsusiyyət təkcə apelyativ leksikada deyil, eyni zamanda onomastik leksikadan istifadədə özünü göstərir.

Onomastik mürəkkəb adların sırf sintaktik qaydada yaranması bir neçə formada özünü göstərir. Bunları adətən kök+kök və kök+kök+kök modeli ilə şərh edirlər. A.Qurbanov bu model haqqında ayrıca danışaraq yazır: Bu model (kök+kök) dilimizin ümumi leksik sistemində çox geniş yayılmışdır. Həmin dil fiquru əsasında iki kökdən ibarət mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Bunların çox böyük qismini onomastik vahidlər təşkil edir.¹ Onları isə komponentlərinin ümumi və xüsusi anlayış bildirməsinə görə qruplaşdırırlar. Bu bölgədə üç hal nəzərə çarpır. Belə ki, birinci halda komponentlər ancaq xüsusi sözdən, ikinci halda isə komponentlər ancaq ümumi sözlərdən ibarət olur. Üçüncüsü həm xüsusi, həm ümumi sözlərdən yaranan adlardır. S.Vurğun yaradıcılığında sintaktik yolla yaranan onomastik vahidlə-

rin bu üç halına rast gəlmək mümkündür. Çünki S.Vurğun bədii qüdrəti, istedadı etibarilə o qədər güclü sənətkar olmuşdur ki, sözün zənginliyinə, müxtəlif çalarlığına bələdliyi bütün yaradıcılığı boyu aydın şəkildə özünü göstərir. O, dilimizin onomastik sistemində dərinləndən bələd olduğu üçün ondan bol-bol, yerinə və məqamına görə istifadə etmişdir. Apelyativ və onomastik leksikanın imkanlarını izləmək və aydın görmək üçün S.Vurğun yaradıcılığı lazımı qədər material verir. Burada poeziyanın sirri, sözün sehri, onomastik və apelyativ leksikanın şeirdə yaratdığı pafos aydın görünür. Ona görə də dil özünəməxsusluğunu, eləcə də sırf sintaktik qaydada yaranan mürəkkəb xüsusi adların rəngarəngliyini izləmək ehtiyacı görünür. Komponentləri ancaq ümumi isimlərdən ibarət olub sırf sintaktik qaydada yaranan xüsusi adlara S.Vurğun şeirində daha çox təsadüf edilir. Bunlar, müəyyən mənada, həmin formada yaranan adların işlənmə tezliylə bağlı məsələ kimi görünür. Məsələn, gül+bahar-Gülbahar, daş+dəmir-Daşdəmir, qız+xanım-Qızxanım, el+xan-Elxan, gül+oğlan-Güloğlan, ay+bəniz-Aybəniz, ay+gün-Aygün, xan+paşa-Xanpaşa, göy+göl-Göygöl, ağ+göl-Ağgöl, göy+çay-Göyçay, el+dəniz-Eldəniz, şah+suvar-Şahsuvar və s. Bütün bunlar sırf sintaktik qaydada yaranan mürəkkəb xüsusi adlar olub S.Vurğun şeirindəki onomastik vahidlərin işlənmə zənginliyini göstərir.

*Qardaşım, Eldəniz! Bir məni dinlə,
Deyilsən özgəsi, öz qardaşımsan,*

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Marif, 1988, s.469

*Körpəlikdən bəri ilk sirdaşımsan.*¹

Yaxud da:

*Gülbahar, Gülbahar! Ah qızım, sənsən.*²

S.Vurğun şeirlərindən nümunələrin sayını istənilən qədər sayını artırmaq olar. Yeri gəlmişkən, yuxarıdakı misralarda həmin adların müraciət və təkrar vasitəsilə yaratdığı bədii təsiri xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Şair bu adları yerinə və məqamına görə işlətməmişdir. Bu müxtəliflikdə bir maraqlı cəhəti də qeyd edək ki, E.Nuriyev qruplaşmanı xüsusi adlardakı məna aydınlığına, şəffaf, yarımşəffaf və naməlum olmasına görə aparır.³ Bu qrup sözlər heç bir şəkilçi olmadan yaranan xüsusi adlardır ki, forma etibarilə birinci növ ismi birləşmələrlə eyni strukturda dayanır. Eyni zamanda həmin adların komponentləri arasında elə bir yaxınlıq da görünür. Belə ki, komponentlərin hər biri müxtəlif leksik mənaya malik olan sözlərdir. Ancaq bu sözlər birləşib bir xüsusi ad yaratmışdır. Sırf sintaktik qaydada, özü də ümumi söz komponentlərilə yaranan bu onomastik vahidlərin arasındakı əlaqə məsələsinə gəldikdə onu deməliyik ki, bunlar demək olar ki, yanaşma əlaqəsilə birləşmiş morfemlərdir. Bu fakt eyni zamanda digər bir

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.206.

² S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı, 1961, s.308.

³ Nuriyev E. Azərbaycan SSRİ-nin Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Elm, 1989, s.20.

reallığı da ortaya qoyur. Belə ki, ümumi leksik vahidlər mövcudluğu baxımından birinci olduqları halda, bütün onomastik vahidlər törəmədir, yəni sonradan yaranmanın faktıdır. Çünki onomastik vahidlərin yaranması bir dil hadisəsi kimi sonranın işidir. Çox maraqlı haldır ki, dildəki onomastik vahidlərin hamısının əsasında, hətta sırf xüsusi isimlərdən yarananların kökündə ümumi isimlər dayanır. Bu toponim və hidronimlərdə daha aydınlıqla müşahidə olunur. Lakin ümumi sözlərdə özünü göstərən məna xüsusi onomastik vahidə çevrildikdə asosiativ əlaqə nəticəsində itir. Necə deyərlər, nominativ işarə şəklini alır. Antroponimlərdə bu hal eynilə təkrarlanır, sözlərin sintaktik qanunauyğunluq əsasında yaranması ümumi məzmunadakı məna yükünə təsir edir.

*Dedim ki: -Aybə niz! O Aya bən zə
Daima saf yaş a, daima t ə z ə.*¹

Və yaxud da bir başqa nümunəyə diqqət yetirək:

*Xanpaşa, da dünən gecə işdən çıxıb gedəndə
Tərli-tərli su içmişdir, Qanı donmuş bədəndə.*

Bu nümunələrdəki ay+bəniz-Aybəniz, xan+paşa-Xanpaşa sintaktik qanunlar əsasında yaranan antroponimdir. Bu onomastik vahidlərin tərkibindəki sözlər ümumi anlayış bildirdiyi halda, antroponimik anlamda

¹ Yəni orada. S.32.

demək olar, əvvəlki funksiyasını itirmişdir. Sintktik qanunlar əsasında yaranan mürəkkəb onomastik vahidlərin digər bir qrupu ümumi və xüsusi sözlərin birləşməsi yolu ilə düzəlir. Belə ki, həmin onomastik vahidlərin tərkibindəki sözlərin biri ümumi sözdürsə, digəri xüsusi anlayış bildirən sözdür. S.Vurğun şeirində də bu formullu mürəkkəb adlardan geniş şəkildə istifadə olmuşdur. Məsələn, Səttar+xan-Səttər-xan, Əli+bəy-Əlibəy, Şir+əli-Şirəli, gül+camal-Gülcamal, Hüseyin+ bala-Hüseynbala, Əmir+xan-Əmir-xan, Pəri+can-Pərican, qız+ yetər-Qızıyetər, Mah+nigar-mahnigar və s. Göründüyü kimi, ümumi//xüsusi, xüsusi//ümumi sözlərdən sintaktik qanunlar əsasında yaranan mürəkkəb antroponimlər S.Vurğun şeirində intensiv şəkildə işlənmişdir. Həmin adlar yaranma baxımından tərkib etibarilə müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir. Ən başlıcası isə daha çox isimlər üzərində qurulur. Eyni zamanda bu tip adlar S.Vurğun şeirində antroponimlərlə məhdudlaşmır, oykonimlərdə, hidronimlərdə də özünü göstərir. Məsələn, Kirov+abad-Kirovabad, Samur-çay-Samurçay və s.

*Taniyın Salyanda
Yıxılıb gün dibində yatan,
və hökumətin atlarını
yarı qiymətə satan.
Köhnə çovdar Şirəlini.¹*

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I c, Bakı, 1961, s.129.

Bir başqa misalda oxuyuruq:

*Gah da düşür Leninqrad göyləri yada –
Hüseynbala şahin kimi süzür havada.¹*

Yuxarıda sırf sintaktik qaydada yaranan onomastik vahidlərin tərkibini təşkil edən komponentlər arasında əlaqəni qeyd etdik. Bu komponentlərin tərkibindəki sözlərin hər ikisi ümumişlək sözlərə aid idi. Burada da, yəni tərkibində ümumi//xüsusi sözlərin birləşməsi vasitəsilə yaranan mürəkkəb xüsusi adlarda da eyni sintaktik əlaqə görünür. Hər iki morfem bir-birinə yanaşma əlaqəsində birləşir. Bu mürəkkəb adlar forma etibarilə birinci növ ismi birləşmələrə uyğun gəlir. S.Vurğun şeirinə bütün onomastik vahidlər kimi bu xüsusi adlar da müəyyən münasibətlə, hadisə və əhvalatlarla bağlı, şairin dünyagörüşünü, hiss və düşüncələrini əks etdirmək, ünvanına çatdırmaq məqsədi daşıyır. Sırf sintaktik qaydada yaranan adların üçüncü bir hissəsini hər iki komponentini xüsusi adlar təşkil edən sözlər təşkil edir. Bu cür onomastik vahidlər S.Vurğun yaradıcılığında azlıqla müşahidə olunur. Məsələn, Hüseyin+qulu-Hüseynqulu, İbrahim+xəlil-İbrahimxəlil və s.

*Bakının hakimi Hüseyinqulu xan,
Səhər yuxusundan ayılan zaman
Bütün dövlətini, bütün varını*

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı, 1961, s.404.

*Şəhər qalasının öz açarını
Knyaz Sisyanova təslim verməli!*

Bu nümunədə də sırf sintaktik qaydada yaranan və hər iki komponenti xüsusi adlardan ibarət olan antroponimdir. A.Qurbanov «maraqlıdır ki, bu dil fiquruna qadın adları və başqa xüsusi adlar qrupunda rast gəlinmir»² demişdir. Biz S.Vurğun yaradıcılığında da bu formada yaranan qadın adlarına rast gəlmədik.

Sırf sintaktik qaydada yaranan onomastik vahidlərin bir qrupu kök+kök+kök prinsipilə düzəlir. Məsələn, Orta+güney+pəyə-Ortagüneypəyə, Nəcəf+ kənd+oba-Nəcəfkəndoba (Qusar), Dəyə+qara+bulaq-Dəyəqarabulaq (Gədəbəy) və s. Lakin S.Vurğun yaradıcılığında bu cür mürəkkəb tərkibli onomastik vahidlərə rast gəlmirik. Bunun əsas səbəblərindən biri şeirdə belə mürəkkəb adların işlənməsinin ağırlıq yaratmasıdır. Bu, misrının fikir yükünə, şeirin poetik çalarlığının artmasına, şübhəsiz, təsir edir. Yaradıcı üçün məhz yuxarıda dediyimiz kimi, əsas məsələlərdən biri sözlərin seçilməsi, şeirdə ağırlığın yaradılmamasıdır. İkinci bir cəhət isə bu cür xüsusi adların dildə azlığıdır.

Sintaktik yolla mürəkkəb onomastik vahidlərin yaranmasının bu yolu, yəni sırf sintaktik yolla yaranan adlar dilin leksik tərkibinin böyük bir qrupunu təşkil edir.

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961. s.179.

² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.469.

S.Vurğun yaradıcılığında da bu yolla yaranan mürəkkəb antroponim, etnonim, toponim, hidronim və s. onomastik vahidlərə rast gəlinir. Bunlar şairin yaradıcılığında xüsusi adların özünəməxsusluğu, rəngarəngliyi, dildəki zənginliyi əhatə edə bilməsi haqqında düşünməyə əsas verir. Sintaktik yolla mürəkkəb adların yaranmasının iki yolunu göstərmişdik. Onlardan birincisi sırf sintaktik qaydada yaranma halı idi ki, haqqında imkanımız müqabilində danışdıq. İkincisi, sintaktik-morfoloji qaydada xüsusi adların yaranmasıdır.

Xüsusi adların yaranması ilə bağlı şəkilçi məsələsində xeyli ziddiyyətli və bir qədər də mübahisələrə səbəb olmuş fikir ayrılıqları var. E.Musayev, Y.N.Buşuyeva, T.Əhmədov və bir sıra başqaları onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu inkar edirlər. Belə qənaətə gəlirlər ki, onomastik vahidlər müxtəlif komponentlər və ya birtərəfli nomenlər olmaqla hazır şəkildə dilə gəlir. Şəkilçi onun onomastik vahidə çevrilənə qədərki tərkibində olur. A.Qurbanov isə sözüün tərkibi məsələsindən danışılarkən, şübhəsiz, orada hansı formada iştirakından asılı olmayaraq, şəkilçidən də danışmağın zəruriliyini bildirir və belə qənaətə gəlir ki, onomastik vahidlərin tərkibində istər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdiri şəkilçilər özünü göstərir. Eyni zamanda xüsusilə vurğulayaraq yazır: «Əgər onomastik vahidlər morfoloji cəhətdən təhlil olunursa kökü kök, şəkilçini isə şəkilçi kimi göstərmək lazımdır».¹ Bizə belə gəlir

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif,

ki, ən doğru yol budur. Doğrudan da, əgər sözün tərkibindən, morfoloji təhlilindən söhbət gedirsə, onda şəkilçi problemi yaranır. Ona görə də bunlar, istər apelyativ, istərsə də onomastik vahidlər olsun, hamısı dilin qanunauyğunluqları əsasında yaranır, ona görə də hamısına, onomastik vahidlərə də bu tendensiyadan yanaşmaq lazımdır. Ümumi sözyaratma qaydalarında sintaktik-morfoloji üsul da var. Burada həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur. Əgər sırf sintaktik yolla yaranan mürəkkəb onomastik vahidlərdə köklərdən, yeni kök//kök prinsipindən istifadə olunursa burada kök/kök modelinə şəkilçi də əlavə olunur. Bu, sintaktik üsulla yaranan xüsusi adlarda bir istiqamətdir. Məsələn, Şah+nəzər-li-Şahnəzərli, Qala+alt-ı-Qalaaltı, qara+dağ+lı-Qaradağlı, qızıl+hacı+lı-Qızılhacılı, qız+ yet+ər-Qızıyetər, Allah+ver+di-Allahverdi və s. S.Vurğun şeirində də sintaktik-moroloji yolla yaranan adlardan, daha doğrusu, xüsusi onomastik vahidlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Adların bu cür müxtəlifliyi şeirdə obrazların, hadisələrin müxtəlifliyini yaradır. Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan adlara diqqət yetirək:

*Top-tüfəng səsinin kəsilməz ardı,
Olub Qançanağı bu dağın adı.¹*

1988, s.471.

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961, s.9.

Gətirdiyimiz nümunədə Qançanağı sintaktik-morfoloji yolla yaranmış toponimdir. Bu onomastik vahid məkan etibarilə məlum deyil. Kürün sahilində, ümumiyyətlə, Qazax-Gürcüstan ərazisində Qanlı qaya adı ilə tanınan yer var. Tarixçilər həmin adı Şıxlı kəndi ərazisində olan Qanlı qaya ilə eyniləşdirirlər. Adın quruluşu məsələsinə gəldikdə, yuxarıdakı nümunə kök+kök+şəkilçi modelində yaranan mürəkkəb onomastik vahiddir. Tərkib etibarilə qan+çanağ+ı-Qançanağı şəklindədir. S.Vurğun şeirində sintaktik-morfoloji qaydada yaranan antroponimlər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, qız+yet+ər-Qızıyetər, El+sev+ər-Elsevər, Pir+ ver+di-Pirverdi və s.

*Burda ömr eyləyir Qızıyetər qarı,
Əvvəlki qüvvədən düşüb qolları.¹*

Və yaxud:

*Əsmər qarı sümüklənir kuklaların yanında,
Eloğlu da nağıl deyir xanlığın eyvanında.*

Bu nümunələrdə Qızıyetər, Eloğlu mürəkkəb antroponimlərdir. Sintaktik-morfoloji qaydada yaranmışdır. Dilçilikdə mürəkkəb xüsusi adların sintaktik-morfoloji qaydada yaranmasının təxminən beş yolunu göstərirlər. Şübhəsiz, bu adyaratmanın çoxluğu dildəki onomastik

¹ S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 1961. s.23.

vahidlərin forma zənginliyini göstərir. Onu da qeyd edək ki, formanın belə müxtəlifliyi eyni zamanda şeirin zənginliyinə, bədii imkanların genişliyinə dəlalət edir. Şeirdə isə bunun yaratdığı imkan və təsir daha aydın müşahidə olunur. Azərbaycan dilində mövcud mürəkkəb xüsusi adlar sintaktik-morfoloji yolla yaranarkən bəzi, modellər özünü göstərir. a) kök+kök+şəkilçi, b) kök+şəkilçi+kök, c) kök+kök+şəkilçi+şəkilçi, ç) kök+kök+kök+şəkilçi, d) kök+şəkilçi+kök+şəkilçi. Bu formaların hər birinə aid dildə özünü göstərəcək kifayət qədər fakt vardır. Ancaq həmin faktların ardıcılıqla şeirə gətirilməsi və yaxud da işlənməsi uğurlu hal deyil. Çünki şeirin özünün qanunauyğunluqları var. Ən başlıcası isə nəsrədən fərqli olaraq poeziyada dil ağırlığından uzaq olmaq lazımdır. S.Vurğun şeirində ən çox rast gəlinən kök+kök+şəkilçi modeli əsasında yaranan mürəkkəb onomastik vahidlərdir. Məsələn, hicran+nəğmə+si+Hicran nəğməsi, Aslan+qaya+sı+Aslan qayası, qız+qaya+sı+Qız qayası, xan-saray+ı+Xan sarayı, cıdır+düz+ü+Cıdır düzü, qız+qala+sı+Qız qalası, Mil+düz+ü+Mil düzü, Bakı+Sovet+i+Bakı Soveti, Şirvan+bulaq+ı+Şirvan bulağı və s. Bunlar özlüyündə quruluş etibarilə II növ ismi birləşmələrə uyğun gəlirlər. Əsas səciyyəvi cəhət isə yuxarıdakı nümunələrdə coğrafi məkan bildirən sözlərin çoxluğu. Burada ümumi və xüsusi adlarla ifadə olunan birinci tərəf əsas, ikinci tərəf isə coğrafi nomen daşıyan ifadələrdir. S.Vurğun şeirinə həmin adları hazır şəkildə gətirir. Lakin onun sə-

nətkar kimi qüdrəti adın, anlayışın yerində işlənməsi yüksək poetiklik, ekspressivlik ifadə etməsidir.

*Bir nimçədə yamyaşıldır Muğan düzü,
Ovcu görüb ürkək qaçır körpə ceyran.¹*

Və yaxud da:

*Hələ bizim Qız qalası! O vüqarla
Əzəmətlə ucalmışdır mavi göyə.²*

Hər iki nümunə sintaktik-morfoloji qaydada, kök+kök+şəkilçi modeli əsasında yaranmışdır. Bunlardan birinci mürəkkəb adda tərkib baxımından Muğan toponimidir və şair onau coğrafi nomenlə birgə, Muğan düzü şəklində işlətməmişdir. İkinci misalda birinci komponent ümumi isimlə ifadə olunub, ikinci komponent isə coğrafi nomendir. Digər bir cəhəti qeyd edək ki, bu mürəkkəb xüsusi adların bir qismi yükə malik olub, həmin obyektə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Məsələn, Şah+dağ+ı+Şah dağı, Aslan+qaya+sı+Aslan qayası və s. Bu nümunədə birincisi ümumi anlayış bildirən, daha doğrusu, titul bildirən söz ikincisi coğrafi nomendir. Görüldüyü kimi, sintaktik-morfoloji yolla yaranan bu xüsusi adlar II növ ismi bir-

¹ Yenə orada. (III c). s.321

² Yenə orada. (III c). s.295.

ləşmələr şəklindədir. İndi həmin nümunələrin ifadə imkanlarına baxaq:

*Başını göylərə vurur Şahdağı,
Alınır aləmdə onun sorağı.¹*

Yaxud:

*Mən həyatın öz oğluyam – həyat üçün hazırım,
Bizim «Aslan qayası»nın dastanını yazıram.*

Sintaktik-morfoloji qaydada yaranan bu onomastik vahidlərin semantikasında da ucalıq, böyüklük özünün geniş mənasını saxlamış, şair mənzərənin ümumi görünüşünü açmağa çalışmışdır.

Mürəkkəb onomastik vahidlərin yaranmasında kök+şəkilçi+kök modelindən də istifadə olunur. A.Qurbanov bunu xarakterik qrammatik model kimi vurğulayır.² Məsələn, iki+nci+qala+İkinci qala, tikan+lı+kənd+Tikanlı kənd, Rüstəm+i+zal+Rüstəmi-Zal, Misir+i+qılınc+Misri qılınc, Xəlil+ül+allah+Xəlilullah və s. Bu tip adlar S.Vurğun şeirində çox da intensiv nəzərə çarpmır. Müəyyən vəziyyətlərdə üslubi məqsədə xidmət etmək üçün işlədilir.

¹ Yənə orada. (III c). s.165.

² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.472.

*Qaçaqqlar qızıdır, danışır hərdən,
Rüstəmi-Zalda olan hünərdən
Sonra Koroğludan, bir də Qıratdan.¹*

Azərbaycan dili sözləri yaranma və tələffüz imkanları baxımından kifayət qədər uğurludur. Bu isə yaradıcının imkanlarının çoxalmasına, sözdən istifadə qabiliyyətinin artmasına kömək edir.

Sintaktik-morfoloji yolla yaranan xüsusi adların bir qrupu kök+şəkilçi+kök+şəkilçi modeli ilə düzəldilir. Məsələn, bir+inci+şıx+lı-Birinci Şıxlı, türk+lər+bulaq+ı-Türklər bulağı, qaçaq+lar+dağ+ı-Qaçaqqlar dağı və s. Göründüyü kimi, bu cür mürəkkəb xüsusi adlarda iki kök və iki şəkilçi iştirak etmişdir. S.Vurğun şeirində bu cür xüsusi adlara çox az təsadüf olunur. Məsələn,

*Qaçaqqlar dağıdır bu dağın adı,
Özündən ayrılır qolu, qanadı.²*

Göründüyü kimi, Qaçaqqlar dağı (qaçaqqlar+dağ+ı) kök+şəkilçi+kök+şəkilçi modeli əsasında yaradılmışdır. Lakin dilimizdə sintaktik-morfoloji yolla söz yaratmanın kök+kök+şəkilçi+şəkilçi və kök+kök+kök+şəkilçi modeli ilə xüsusi mürəkkəb adların yaranması mümkün olduğu halda, S.Vurğun şeirində buna təsadüf edilmir. Onu da qeyd edək ki, bu yolla düzələn onomastik vahid-

¹ Yənə orada. (III c), s.16.

² Yənə orada. (III c) s.58.

lər elə dilimizdə də azdır. Şeirdə isə belə mürəkkəb quruluşlu xüsusi adların işlənməsi vəziyyəti, daha doğrusu, misralardakı poetik ladları ağırlaşdırır. Sənətkarlar bu cür adları adətən məcburiyyət qarşısında qaldıqda, müəyyən vəziyyətlə bağlı işlədirlər. Həmin adın yerində və məqamında işlənməsi, sözlərin axıcılığına təsir etməsi sənətkardan böyük ustalıq tələb edir. Ancaq adətən bu cür ağırlıq yaradan sözlərdən qaçılır. S.Vurğun kimi qüdrətli şairdə, hər sözü ölçülü-biçili olan sənətkarda, şübhəsiz, belə hallardan, sözün ağırlığından, adın yerinə düşməməsindən söhbət gedə bilməz.

Onomastik vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri içərisində nitq hissələrinin iştirakı məsələsini qeyd etməmək olmaz. Zənginliyi və müxtəlifliyi ilə S.Vurğun şeirində nəzərə çarpan onomastik vahidlər bu araşdırmada bir sistem təşkil edir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan onomastik vahidlərin xüsusiyyətləri haqqında ətraflı danışmağa, geniş araşdırmalar aparmağa imkan verir. Şairin «Muğan» poemasında dediyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşər: «Məndən də bu üslub qalsın yadigar, Mənim də öz dilim, öz misalım var» deyən şair məhz bir daha bu yazarlar çoxluğunda, üslub müxtəlifliyində özü haqqında ən dəyərli və hamının heç bir tərəddüd etmədən etiraf edə biləcəyi sözü deyir. S.Vurğun şeirinin bu üslubu bir istiqamət kimi məhz onomastik vahidlərin tədqiqində açılır. «Dildə morfoloji və sintaktik sözya-

ratma yolları ümumi şəkildə qrammatik qaydada sözyaratmadır».¹

Azərbaycan dilindəki mürəkkəb onomastik vahidlər müxtəlif nitq hissələri əsasında formalaşır. Ümumi isimlər bu adyaratmada digər nitq hissələrinə nisbətən çoxluq təşkil edirlər. Bu ümumi və xüsusi isimlərdəki qohumluqla əlaqədardır. Mürəkkəb onomastik vahidlərin nitq hissələrinə görə yaranmasının bir çox modeli var. Əvvəla onu qeyd edək ki, mürəkkəb onomastik vahid yaratmada isim, sifət, say, fel, zərf və qoşmadan istifadə olunur. İsimdən yaranan mürəkkəb xüsusi adların dildə ümumi isim+ümumi isim, ümumi isim+xüsusi isim, xüsusi isim+ümumi isim, ümumi isim+xüsusi isim+ümumi isim, xüsusi isim+ümumi isim+ümumi isim, xüsusi isim-xüsusi isim, sifət-ümumi isim, sifət-xüsusi isim, sifət-ümumi isim+ümumi isim, say+say, say+ümumi isim, say+xüsusi isim, say+sifət, fel+fel, ümumi isim+fel və s. modelləri vardır. Bütün bunlar mürəkkəb onomastik vahidlərin nitq hissəsi və forma, model baxımından kifayət qədər zəngin olmasını bir daha təsdiqləyir. S.Vurğun yaradıcılığında işlənmiş onomastik vahidlər həmin zənginliyi əks etdirir. Göstərilən xüsusiyyətlər S.Vurğun yaradıcılığında mövcud onomastik vahidlərin qrammatik üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirir və onun haqqında daha ətraflı araşdırmaların aparılmasını zəruriləşdirir.

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif. 1988, s.473.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL: Poetik onomastika məsələləri	6
II FƏSİL: Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin	
leksik-semantik üslubi xüsusiyyətləri	50
2.1. Antroponimlər	55
2.2. Toponimlər	109
2.3. Ktematonimlər	128
III FƏSİL: Bədii əsərlərdə onomastik	
vahidlərin qrammatik üslubi xüsusiyyətləri	141
3.1. Morfoloji xüsusiyyətləri	143
3.2. Sintaktik xüsusiyyətləri	164

*Çapa imzalanmış.17.03.2017- ci- il
Kağız formatı 60x84 1/16,çap vərəqi 12
Sifariş 126 sayı 200*

*ADPU –nün mətbəəsi
Bakı, Ü. Hacıbəyov küçəsi 68
Təl: (+912) 493-74-10
E.mail. ADPU@Box.az*

Az $\frac{2017}{279}$